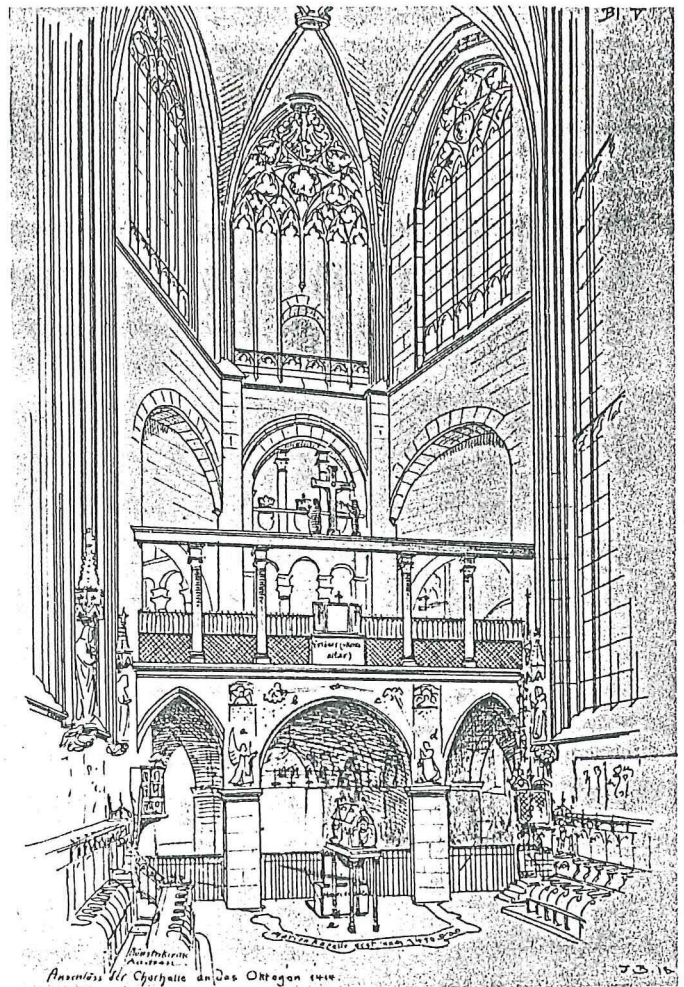
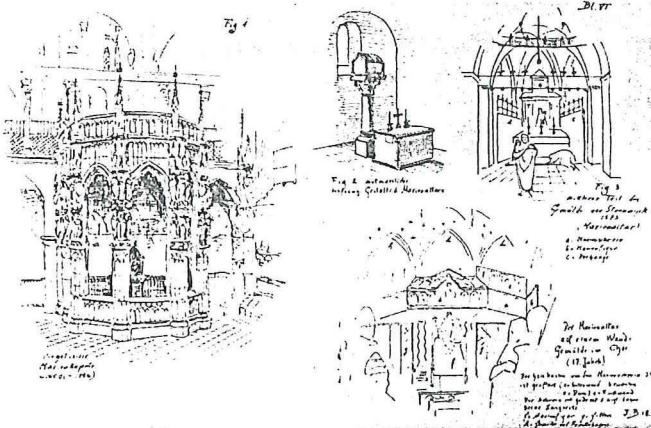
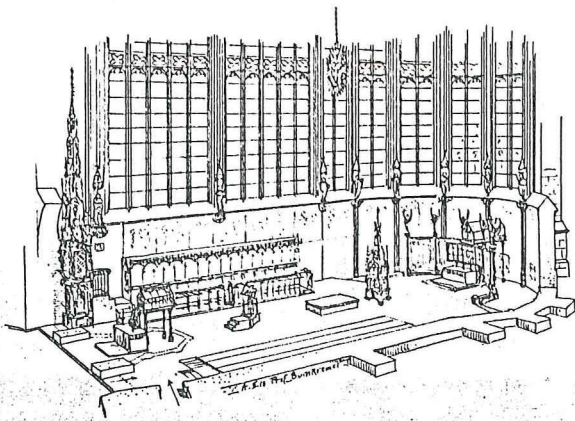

AQQ

Kurt Köster

uit: cat. Rijn en Maas, Kunst en Cultuur 800-1400, Keulen / Brussel 1972

Middeleeuwse pelgrimstekens en bedevaartdevotionaliën uit het Rijn- en Maasland

Rol en belang van de bedevaarten in de middeleeuwen kunnen wij ons thans nog maar nauwelijks voorstellen. Het naïeve geloof dat God en zijn heiligen de mensen eerder op bedevaartplaatsen verhoorden dan ergens anders, deed ontelbare mensen verre en gevaarlijke reizen naar bedevaartplaatsen ondernemen; vaak bezochten zij tijdens een tocht zelfs meerdere plaatsen. Dit geldt vooral voor de Boheemse, Hongaarse en Sloveense pelgrims, die naar Aken trokken en ook andere bedevaartplaatsen in de omgeving bezochten. Zelfs voor verafgelegen bedevaartplaatsen als Neurenberg (Reichsheiltümer) en Marburg (St.-Elisabeth) valt in de jaren waarin de Akense relikwieën getoond werden een plotse stijging van het aantal bezoekers en de offergaven te constateren.

Het grote aantal pelgrims die om persoonlijke redenen op bedevaart gingen, nam in tijden van bijzonder religieus enthousiasme nog toe. Daar kwamen nog degenen bij die door wereldlijke en kerkelijke autoriteiten en rechtbanken, of naar aanleiding van vredesverdragen ter boetedoening op bedevaart werden gestuurd. Het waren vaak luizenden incens. Daarnaast waren er ook nog zg. beroepsbedevaarders en -bedevaardsters, die – een meestal aangeboren trek-lust voor een schrale kostwinning gebruikend – voor het zieleheil van overledenen een bedevaart ondernamen, of ook plaatsvervan-

gend voor een rijke, die een gelofte had gedaan. Tenslotte moest vaak een pelgrimage voor zuiver wereldse zaken en aangelegenheden, of maar voor reislust en zin voor avonturen de gewenste kerkelijke legitimatie leveren. Juist door dit aspect leek het bedevaren ernstige clerici een verdachte zaak. „Degenen die veel op bedevaart gaan, worden zelden heilig“, zegt Thomas a Kempis:

De middeleeuwse pelgrimage – in tegenstelling tot de bedevaarten in de barok nog grotendeels een verre tocht – was een massaverschijnsel, wat de huidige beschouwer verwondert, ja – gezien de toenmalige geringe bevolking – ten hoogste verbaast. Voor de grote cultuscentra, waaronder wij in de Rijn-Maasstreek Aken en Keulen, en op enige afstand ook Maastricht en Trier moeten rekenen, geven ons de bronnen uit die tijd cijfers op, die wij als volkomen ongeloofwaardig zouden gaan beschouwen, ware het niet, dat ze bevestigd werden door volkomen onverdachte bronnen. Kroniekschrijvers berichten ons van de toeloop van soms tienduizenden pelgrims op één dag, vaak meer dan het dubbele van de toenmalige totale bevolking van die plaatsen. De daaruit voortvloeiende aanzienlijke verkeers-, voedings- en herbergingsproblemen zijn door honderden feiten in oorkonden en rekeningen gedocumenteerd. Telkens moesten de stadspoorten van de overvolle bedevaartplaatsen gesloten

worden, omdat er voor nog meer pelgrims geen plaats meer was; duizenden kampeerden of sliepen dan zelfs in de open lucht. Steeds weer horen we van een verschrikkelijk gedrang; opgestelde tribunes bezweken tijdens het tonen van de relikwieën onder de last van de kijkgrage menigte, bruggen en te volle herbergen stortten in, daken werden door plaatszoekenden afgerukt, mensen werden in het gewoel doodgedrukt. Bovendien weten we dat op vele plaatsen de pelgrims niet alleen werden geschat, maar ook werkelijk geteld; b.v. in 1392 in het toenmalig nauwelijks 10.000 inwoners tellende München, waar n.a.v. het vertonen van de „Andechser Reliquien“ tot 40.000 op één dag toestromende pelgrims op een even eenvoudige als verbluffende manier geteld werden, door voor ieder de stadspoorten binnenkomende vreemdeling een erwt in een pot te gooien.

De pelgrims, die zich in zulke grote aantallen in de bedevaartplaatsen van het Rijn- en Maasland verdrongen, behoorden tot alle standen; van koningen en vorsten tot bedelaars en vagebonden. Zij allen wilden uit de bezochte plaatsen een zichtbaar „teken“ van hun volbrachte pelgrimage mee naar huis nemen. Aan deze wens danken de uit de 12e eeuw daterende pelgrimstekens hun ontstaan. Het zijn de, tot ver in de 15e eeuw vlakke, meestal opengewerkte reliëfvoorstellingen (ajour-gietwerk) met afbeeldingen van een of meer in een bepaalde bedevaartplaats vereerde heilige of heiligen, of van de daar bewaarde relikwieën. Om deze tekens snel en goedkoop te kunnen vervaardigen, gebruikte men er bij voorkeur niet dure en gemakkelijk te smelten metalen voor (meestal lood-tinlegeringen). Zij werden op de bedevaartplaats zelf — en van rechtswege ook alleen daar — gegoten en verkocht. Het was echter niet te voorkomen, dat met deze tekens ook buiten de bedevaartplaatsen handel gedreven werd, vooral door rondtrekkende bedelaars en vaganten. Zodoende konden ook mensen die er nooit waren geweest, doen of ze een verafgelegen bedevaartplaats hadden bezocht. Om die reden werden pelgrimstekens dan ook niet als bewijs van een inderdaad ondernomen verbluffende manier geteld werden, door voor ieder de stadspoorten binnenkomende vreemdeling een erwt in een pot te certificaat nodig.

Om de pelgrimstekens te kunnen gieten gebruikte men holle vormen, meestal van lei- of speksteen, minder vaak van metaal. Hierin werden — ter bespoediging van het gietproces — één of meer tekens negatief ingesneden [cf. VIII 58]. Deze vormen werden bijna altijd door edelsmeden of stempelsnijders vervaardigd. De meeste middeleeuwse tekens hadden maar één uitgewerkte kant; voor het vervaardigen van deze tekens werd bij het gieten de vorm met een plat vlak afgedekt, dat vaak door een ingekrast diagonaal rooster, minder vaak door eenvoudige geometrische figuren de achterkant van het teken op bescheiden wijze versierde. Dikwijls waren in deze dekplaat ter versterking ook groeven ingegraveerd, die aan het breekbare gietstuk wat meer stevigheid moesten verlenen. Vorm en dekplaat — bij tweezijdige tekens de twee vormen voor vóór- en achterkant — moesten door pluggen en overeenkomende uithollingen precies op elkaar passen. Door gleuven, die aan de buitenkant van de vorm meestal trechtervormig uitliepen, werd het gesmolten metaal in de vorm gegoten.

Het vervaardigen van deze goedkope middeleeuwse massaproducten, waarvan volgens bewaarde rekeningen tijdens de bloeiperiode van de grote bedevaartplaatsen dikwijls binnen enkele weken honderdduizenden op één plaats verkocht werden (b.v. in 1466 in Einsiedeln 130.000 binnen 14 dagen), was bijna altijd het monopolie van de geestelijke overheid of van bepaalde gilden in die bedevaartplaats. Deze privileges waren natuurlijk zeer begeerd, omdat de handel met devotionaliën veel winst opleverde. Maar vaak kwamen de betreffende gilden of overheden ook voor buitengewone technische en organisatorische problemen te staan, omdat ze van tevoren nooit precies konden weten hoe groot de vraag zou zijn. Zo moest in Aken tijdens de zevenjaarlijkse „Grote heiligdomsvaart“, voor de maanden met de sterkste toeloop tussen Pasen en St.-Remigius (1 okt.), het vervaardigen en verkopen van alle vormen van devotionaliën principieel aan iedereen, ook aan vreemdelingen, worden toegestaan. Op grond van deze uitzonderlijke maatregel kon Johannes Gutenberg in 1438 in Straatsburg samen met enkele collega's een

handelmaatschappij oprichten, die zich de massaproductie van Akense bedevaartsdevotionaliën („Spiegels“) voor het eerstvolgende „Grosse Heiltumsjahr“ in 1440 ten doel stelde.

De voor elke bedevaartplaats typische pelgrimstekens werden echter niet alleen in de goedkope tin-loodlegering gegoten, maar aan gegoede pelgrims ook in zuiver of verguld zilver aangeboden. Te Aken was het vervaardigen van de zilveren en vergulde tekens voorbehouden aan de edelsmeden, en het gieten van goedkope producten aan het „Spiegelmacher-Ambacht“. Elke belangrijke bedevaartplaats varieerde echter zijn keuze van devotionaliën op die manier, dat dezelfde tekens in verschillende grootten werden aangeboden; zo zijn er van de Akense gangbare types uit de 15e eeuw tekens grote, middelgrote en kleine uitvoeringen.

Karakteristiek voor de meeste middeleeuwse pelgrimstekens zijn de ogen aan de zijanten: zo konden ze naargelang hun grootte aan hoed of kleding worden vastgemaakt, of ook aan de pelgrimsstaf of de rozenkrans worden gehangen. Behalve ogen zijn er aan deze pelgrimstekens, waarvan de afbeelding in een lijst gevat of in een aedricula gezet is, bijna altijd tongen, die het mogelijk maakten om het ajour-gietwerk door middel van gekleurde stof, papier of perkament van een contrasterende achtergrond te voorzien. Tongen zijn echter ook aan beeldvrije zones van bepaalde types te vinden; hier konden er dan kleine wapenschilden of ronde spiegeltes mee worden vastgemaakt. Bedevaartbroeders, bedelaars en andere „beroeps“-pelgrims bevestigden de gemakkelijk breekbare tekens — zoals geschreven bronnen en afbeeldingen uit de tijd [VIII 59] aantonen — gaarne op plankjes, om ze met toevoegsels en achtergrond beter te kunnen beschermen.

De pelgrimstekens verleenden hun eigenaars in de eerste plaats een zekere bescherming op de bedevaart, omdat reizende pelgrims als onaantastbaar golden. Bovendien betekenden ze voor de middeleeuwer meer dan enkel een reissouvenir, meer ook dan enkel een voorwerp voor persoonlijke herinnering en contemplatie. Hij is ervan overtuigd dat de krachten van de relikwieën van de bedevaartplaats zelf, de macht van de aldaar vereerde heiligen, in deze afbeeldingen werkzaam en levendig zijn. Zo worden ze vereerd als relikwieën, als plaatsvervangers van de relikwieën van het genadeoord. We vinden ze als grafgiften, in reliekhouders van kerken en in altaren, als votiefgeschenken voor andere genadebeelden of bedevaartplaatsen. In de eerste plaats echter dienden zij in het volksgeloof tot velerlei bijgelovige en volksgeneeskundige praktijken. In of aan het huis (b.v. tijdens pestepidemieën), boven de staldeur, aan bijenkorven, in de drinkplaatsen van het vee aangebracht, of in de akker tegen onkruid, ongedierte en aanvreting begraven, moesten zij magische krachten uitstralen en het kwaad afweren.

In een dergelijk geloof wortelt ook de gewoonte de tekens in het afgietsel op kerkklokken aan te brengen. Voor de middeleeuwse klokkengieter kwam de versiering van zijn werken met religieuze voorstellingen pas op de tweede plaats. Op de voorgrond stond de bezwerende uitwerking, het verstreken van krachten die onweer of demonen konden afweren, die het volksgeloof van oudsher aan het klokkengelui toeschreef. Kenmerkend daarvoor is de vaak voorkomende gewoonte één of meer pelgrimstekens in de vier hemelstreken op de klok aan te brengen. Ook op andere bronzen en tinnen voorwerpen (doopvonten, vijzels, kannen) vinden we afgietsels van bedevaarttekens, ook al is dit vrij zeldzaam.

Aan deze gewoonte is het te danken, dat talrijke middeleeuwse tekens bewaard zijn gebleven, waarvan de originele stukken verloren zijn gegaan. Meestal kan men t.a.v. de pelgrimstekens slechts dan tot bruikbare resultaten komen, als men ook de klokken in het onderzoek betreft. Wij hebben de nadere kennis van de uiterst talrijke types van Rijn- en Maaslandse pelgrimstekens alleen te danken aan het feit, dat de middeleeuwse klokkengieters deze broze massaproducten duurzaamheid en bestendigheid verleend hebben, door ze steeds weer aan hun werken aan te brengen.

Dit is bij een massaproduct, waarvan ooit vele tienduizenden, ja honderdduizenden stukken hebben bestaan, op het eerste gezicht verbazingwekkend. En toch zijn meestal — zelfs van belangrijke bedevaartplaatsen — maar heel weinig originele stukken bewaard ge-

bleven. Deze enkele voorbeelden werden bijna alleen uit rivieren of vochtige aardlagen geborgen, die voor het bewaren van de dunne lood-tingetsels bijzonder goed geschikt zijn. De broosheid en de geringschatting van deze materieel meestal „waardeloze" voorwerpen hebben tot nu toe noodlottige gevolgen voor het onderzoek gehad. Nog in de tweede helft van de 19e eeuw, toen men bij rivierverbeteringen vooral in Frankrijk en Engeland, een groot aantal pelgrimstekens had gevonden, en de deskundigen daardoor in staat waren ze grondiger te onderzoeken, schreef een Franse archeoloog over het feit dat ze nu in musea bewaard en tentoongesteld werden: „un malheur pour tout le monde et une calamité pour ceux qui aiment les choses intéressantes, belles et authentiques"; de beste plaats voor ze ware de bodem van de rivier, waar men ze beter had laten liggen. Het feit dat een Albrecht Altdorfer zich met het ontwerpen en een Johannes Gutenberg zich met het vervaardigen van dergelijke devotionaliën bezig hebben gehouden, zou eigenlijk een voorzigtiger en minder hoogmoedig oordeel rechtvaardigen.

Het feit dat deze typische massaproducten bijna alleen werken van de volkskunst zijn, maakt hun datering tot een moeilijk probleem, dat vaak alleen onder voorbehoud kan worden beantwoord. Stukken die op het eerste gezicht zeer oud lijken te zijn, blijken dikwijls veel jonger te zijn, veel jongere varianten van door traditie en iconografie vastgelegde oertypes. Het overwegend „consumptiekarakter" van dit massaproduct wordt o.m. duidelijk bevestigd door het feit dat de voorbeelden van de op klokken of bronzen doopvonten afgegoten tekens bijna nooit aanzienlijk ouder waren dan de voorwerpen zelf; ondanks dikwijls archaische trekken dateren zij bijna altijd uit dezelfde tijd als de klokken.

De bodenvondsten, maar meer nog de afgietsels op klokken tonen ons de buitengewoon grote verspreiding van de voor het Rijn- en Maasland typische pelgrimstekens; dit verspreidingsgebied strekt zich uit van Zuidoost-Europa (Slowenië) tot Noord-Scandinavië. Daarbij zijn ook de pelgrimstekens van naburige kleine cultusplaatsen, waar men gaarne in aansluiting op grote bedevaarten naar toe ging, b.v. die van Neuss (St.-Quirinus) of later die van Düren (St.-Anna) verbaasd ver verspreid.

In de loop van de 14e eeuw – in Aken tenminste sinds 1322 – was de volkstoeloop de oorzaak ervan dat het tonen van de relikwieën niet meer in, maar buiten de kerk moest gebeuren. De relikwieën werden sindsdien alleen uit de verte, van op de toren (Aken), vanuit galerijen (Maastricht, Kornelimünster, Düsseldorf, Tongeren) of van speciale stellages (Keulen, Utrecht), aan de pelgrims getoond. Juist dit deed naast de gebruikelijke tekens nieuwe, tot dusver onbekende en speciale vormen ontstaan: „de spiegeldevotionaliën". Op grond van deze ontwikkeling, die te Aken, maar beslist niet alleen hier, bijzonder goed te constateren valt, ontstonden naast zuivere spiegels ook mengvormen, d.w.z. combinaties van spiegeltes en traditionele tekens. Zulke „spiegeltekens" zijn b.v. die karakteristieke vormen van twee en drie cirkels uit de 15e eeuw, waar op de beeldrijke boven- of middencirkel kleine convexe spiegeltes aangebracht en met tongen bevestigd werden. Afbeeldingen van pelgrims in de middeleeuwse kunst vertonen dikwijls zulke – tot dusver onbekende – „spiegeltekens" samen met het ingevoegde ronde convexe spiegeltes [VIII 59]. Op afgietsels van klokken zijn dergelijke volledige weergaven vanzelfsprekend niet te verwachten; om begrijpelijke technische redenen heeft men hier – zoals ongebruikte tongen bewijzen [VIII 5] – de spiegeltekens altijd zonder de achteraf te bevestigen convexe invoegsels afgegoten.

De gemakkelijk te achterhalen functie van deze spiegels wordt aan het einde van de 14e eeuw door een theoloog bevestigd, die tegen de vele vormen van bijgelovige godsdienstoefeningen en niet met het geloof strokende gebruiken optrad. Hij veroordeelt nadrukkelijk o.a. „speculorum et panum objectorum ad ostensionem reliquiarum Aquisgrano" (het omhooghouden van spiegels en brood bij het tonen van de heiligdommen in Aken) als bijgelovige praktijken, ook al werden die in de bedevaartplaatsen stilzwijgend geduld. Wat de spiegels betreft, was dit een naïeve interpretatie van de eeuwenoude toverij met spiegels. De afbeelding, de uitstraling van de getoonde relikwieën moest, in de spiegel opgevangen en mee naar huis genomen, voor het alledaagse leven van de pelgrim een steeds blijvende uitwerking hebben. Ook buiten de omgeving van Aken – wat ook de

Brusselse vorm [VIII 58] en talrijke getuigenissen van andere middeleeuwse cultusplaatsen bevestigen – hebben deze spiegeldevotionaliën in vele bedevaartplaatsen tot het vaste aanbod van souvenirs behoord.

De volkse gewoonte, de relikwieën bij de grote openbare toing met ooverdovend hoorngeschal te begroeten, heeft een andere, voor de bedevaartplaatsen van het Rijn- en Maasland belangrijke groep van devotionaliën doen ontstaan. De pelgrims namen de meestal van gebakken klei gemaakte, gewijde horens die zij in de genadeoorden hadden gekocht, mee naar huis. Bij onweer werden ze dan geblazen, om de buien te doen eindigen. In Kornelimünster en St.-Hubert werd de hoorn, omdat hij er bovendien het attribuut van de op die plaats vereerde heilige was, ook in de vormencanon van de metalen pelgrimstekens opgenomen. Zulke horentjes werden, zoals vonden uit de Theems aantonen, door de pelgrims tot naar Engeland gebracht. Als attribuut van de H. Servaas hebben in Maastricht, naast de gebruikelijke tekens, zg. Servaassleutels als speciale vorm van devotionaliën een zekere rol gespeeld. Zg. Hubertussleutels – in tegenstelling tot hun naam vaak kopieën van jachthorens – werden in St.-Hubert massaal gewijd en waren ver verspreid. De andere vormen van bedevaartsouvenirs, zoals kleine heiligenbeeldjes van klei of papier-maché, klokjes, pijpjes, ringen, in de 15e eeuw ook plano-drukken en tenslotte bedevaartvaantjes, kunnen hier maar terloops vermeld worden.

De nauwe samenhang tussen de bedevaartplaatsen in het Rijn- en Maasland en hun devotionaliën wordt vooral duidelijk bij die types van middeleeuwse pelgrimstekens, die voorstellingen van relikwieën niet alleen van verschillende kerken van één plaats (zoals de gecombineerde Keulse Driekoningen- en Ursulatekens [VIII 28]), maar ook die van genadeoorden in de nabijheid in zich verenigen. „Spiegeltekens" in de vorm van de drie cirkels van het Akense type stellen de Aanbidding der Koningen (Keulen) in de onderste, de ver-toning van de Akense rok in de bovenste kring voor [VIII 13, 14]. Een aarden pelgrimskruik [VIII 15] toont op de voorkant het Akense Maria-gewaad, op de achterkant naast elkaar de busten en wapens van de H. Servaas (Maastricht) en de H. Cornelius (Kornelimünster). Vooral het vaak voorkomende gezamenlijke aahbrengen van pelgrimstekens van naburige bedevaarten van het Rijn- en Maasland op dezelfde klok bewijst, dat men zich van de nauwe samenhang van deze cultusplaatsen ook in verafgelegen streken duidelijk bewust is geweest. Op bijzonder indrukwekkende wijze getuigt hiervan een Zweedse klok uit 1483, waarop de gieter niet minder dan vijf uit de bedevaartplaatsen in het Rijn- en Maasland meegenomen pelgrimstekens – twee van Keulen, één van Aken, Maastricht en Neuss, – naast elkaar op de klok heeft afgegoten [VIII 8, 27, 28, 37, 44].

Dat pelgrimsmedailles van de cultusplaatsen in het Rijn- en Maasland ook op geschilderde collecties van bedevaartdevotionaliën afgebeeld zijn, zoals b.v. in het randwerk van Vlaamse getijdenboeken uit de late 15e eeuw [VIII 61, 62], is minder verbazingwekkend, omdat hier de verluchters zelf uit naburige streken afkomstig waren. Uit deze collecties kunnen wij b.v. voor Maastricht en Saint Hubert belangrijke stukken leren kennen, waarvan noch originele voorbeelden noch klokkenafgietsels bewaard zijn gebleven.

In de tweede helft van de 15e eeuw gaan uiterlijk en formale opbouw van de pelgrimstekens veranderen. In plaats van de meestal grotere, van ogen voorziene ajour-gietwerken komen kleinere plaketten en vervolgens gedenkpenningen en medailles; ze zijn deels massief gegoten, deels van een bracteaachtige stempeling voorzien. De oorspronkelijk hier ook te vinden ogen aan de zijanten werden, vooral bij de bracteaatvormige dunne voorwerpen, vervangen door dicht bij de rand ingeponste gaatjes, die – zoals de afgebeelde collecties in de Vlaamse getijdenboeken met hun liefdevolle aandacht voor het detail aantonen – op hoed, gewaad of onderlaag werden opge-naaid. Uit deze nog tot ver in de 16e eeuw alleen aan één kant uitgewerkte tekens ontwikkelden zich de bedevaartpenningen die aan beide kanten geslagen werden, en die vanaf de barok tot vandaag – sinds het einde van de 18e eeuw steeds meer tekenen van artistiek verval vertonend – het uiterlijk van de bedevaartdevotionaliën ook in het Rijn- en Maasland bepaald hebben.

K. K.

Van de tijdens de middeleeuwen bij honderdduizenden verspreide Akense tekens zijn tot nog toe maar 6 oorspronkelijke stukken — haast allemaal fragmentarisch — teruggevonden; drie ervan, waaronder de twee oudste, zijn sinds de laatste oorlog verloren gegaan. De kennis van de buitengewoon talrijke typen van de Akense tekens hebben we slechts aan de meer dan 90 tot nog toe geïdentificeerde afgietsels op 14e- en 15e-eeuwse klokken te danken. Geen van de op die manier overgeleverde 27 verschillende typen van Akense pelgrimstekens dateert uit de tijd van vóór het tweede kwart van de 14e eeuw, terwijl de overeenkomstige getuigenissen voor Maastricht tot in de 13e en voor Keulen in de 12e eeuw teruggaan.

Alle Akense tekens zijn ajour-gietwerken. Reeds de oudste vertonen voorstellingen in ronde lijsten. Twee aan weerskanten op boogvormige verhogingen staande clerici tonen het tussen hen in over een stang gehangen, uitgebreide Maria-gewaad en wel op dezelfde wijze als dat bij de Akense „Turmzeigung“ gebruikelijk was. Daaronder troont steeds de Maria Aquensis met Kind en leliescepter, terwijl slechts op enkele typen boven de uitgesneden hals van het gewaad (die op alle Akense tekens rond, dus verkeerd, is voorgesteld) nog het gelaat van Christus is afgebeeld. De cirkel wordt bekroond door een eenvoudige torenarchitectuur [VIII 1] of door een nisvormige opbouw, waarin zich dan verdere figuurlijke voorstellingen (de Gekruisigde tussen Maria en Johannes of Christus in de Glorie, geflankeerd door engelen) bevinden [VIII 2,3]. De zijfiguren staan altijd buiten de nis op de cirkelvormige omlijsting daaronder, waarin zich over het algemeen vier ogen voor het vastmaken van de tekens en vier tongen voor het vastmaken van een gekleurde achtergrond bevinden.

Door invoeging van een tweede, kleinere, ronde omlijsting zonder afbeelding in de bekronende torenarchitectuur ontstaan de eerste „spiegeltekens“. Dit type met twee cirkels vormt de overgang naar de karakteristieke Akense typen van tekens met drie cirkels, die gedurende de 15e eeuw het meest voorkomen. De grote onderste cirkel en een middelgrote bovenste cirkel, waarop wisselende figuratieve voorstellingen zijn afgebeeld, worden gesneden en bij elkaar gehouden door een ertussen geplaatste, kleine „lege“ cirkel met radiaal aangebrachte tongetjes. Hier kan een spiegelkje worden vastgemaakt. De uit midden- en bovcirkel bestaande opbouw wordt

geflankeerd en bekroond door een gotische toren- en gevelarchitectuur [VIII 4, 5, 9—11].

De onderste cirkel verenigt aanvankelijk nog — zoals bij de vroege vormen — de vertoning van de Rok volgens Akense ritus met de voorstelling van de Maria Aquensis, terwijl wij het gelaat van Christus op de bovenste cirkel zien [VIII 4, 5]. Maar al gauw wordt de vertoning van de Rok naar de bovenste cirkel verplaatst, die dan haast uitsluitend hiervoor blijft voorbehouden (52 exemplaren). Daarentegen verschijnen op de onderste cirkel tal van onderling verschillende voorstellingen, die trouwens bijna allemaal betrekking hebben op het leven van Maria. Ze vertonen b.v. de Madonna met het kind alleen, tronend of in figuur ten halven lijve op de maansikkel [VIII 8], aanbeden door de Koningen [VIII 13], geflankeerd door twee engelen [VIII 11] of door twee vrouwelijke heiligen [VIII 6], en ook in verband met een Kruisiging. Verreweg het meest wordt een Bewening met vier figuren voorgesteld (35 exemplaren): Maria houdt haar dode zoon op haar schoot, met haar treuren Johannes en Maria Magdalena [VIII 9, 10].

Behalve de tekens met drie cirkels treedt in de 15e eeuw een ander driedelig type op, dat in plaats van de middencirkel een eveneens lege en van tongen voorziene omlijsting in de vorm van een schild heeft. Het is echter moeilijk uit te maken of de daarvoor bestemde invoegsels geschilderde wapenvoorstellingen (zoals het Akense stadswapen) of in de vorm van een schild gesneden spiegelkjes waren; ook deze mogelijkheid komt in aanmerking, sinds Franse „spiegeldevotionalia“ met schildvormige spiegelinleggingen bekend geworden. Bij de Akense tekens met een schildvormig middengedeelte komt in plaats van de bovenste cirkel steeds een met een kielboog afsluitende aedacula voor, waarop het over een stang uitgebreide Maria-gewaad, meestal alleen [VIII 6, 7], schaarser door een engel vertoond, is afgebeeld; nooit zien wij hier de „Akense vertoning“ door de twee clerici. Ook een Vera-icoon [VIII 8] of een Verkondiging komt wel eens voor. Op de onderste cirkel zijn ook bij de Madonna op de maansikkel [VIII 8], de tronende Moeder Gods, alleen of geflankeerd door twee vrouwelijke heiligen [VIII 6], of samen met de Man van Smarten; ook de Gekruisigde tussen Maria en Johannes.

Opvallend is dat de twee latere typen qua aantal nogal sterk van elkaar verschillen: 57 exemplaren met ronde middenomlijstingen, maar slechts 7 met schildvormige. Daaruit blijkt — onder enig voorbehoud — de bijzondere voorkeur voor de spiegeltekens met drie cirkels in het Akense devotionalia-aanbod tegen het einde van de 14e en in de 15e eeuw.

K. K.

3

6

- 1 Afgietsel op klok (zonder inscriptie) in de Evang. Pfarrkirche Waltersbrück (Kreis Fritzlar-Homberg), 14e eeuw. – Voorbeeld: ajour-gietwerk, h. 6,4 – b. 4,7 cm, 1e helft van de 14e eeuw (?). – Ronde omlijsting, bekroond door een architectuuroopbouw met drie torens. – In de middenzone van het beeldvlak de vertoning van het Maria-gewaad volgens Akense ritus door twee cleric; daaronder zeer klein de tronende Maria Aquensis.

Bibl.: Die Bau- und Kunstdenkmäler im Reg.-Bezirk Cassel 2: Kreis Fritzlar, Cassel 1905, 200.

- 2 Ajour-gietwerk. Lood-tin, h. 6,7 – b. 4,6 cm. Ca 1330. Gevonden nabij de Akense kathedraal. Vroeger in het bezit van de Kath. Kirchengemeinde St.-Follan, Aken; thans verloren gegaan. – In de ronde omlijsting (met 4 ogen aan de zijden en resten van tongen) voorstelling overeenkomstig VIII 1. Daarboven nis met crucifix; aan de buitenkant staan Maria en Johannes.

Bibl.: E. Adenaw, Archäologische Funde in Aachen: Zs. d. Aachener Geschichtsvereins 20, 1898, 225. – E. Thyssen, Die Heiligtumsfahrt-Ausstellung 1909: Zs. d. Aachener Geschichtsvereins 32, 1910, 261. – Schifffers, 143 ss.

- 3 Ajour-gietwerk (fragment). Lood-tin, h. 6,7 – b. 5,2 cm. 14e eeuw. – Gevonden te Sluis (Nederland) onder scherven uit de 14e en 15e eeuw. – Opbouw en inhoud van het beeld overeenkomstig VIII 2: op de ronde omlijsting (waaraan vier zijdelingse ogen en vier tongen volledig bewaard zijn gebleven) boven het Maria-gewaad bovendien nog een Vera-icoon. Van de bovenste opbouw zijn alleen de flankerende zijfiguren bewaard gebleven, de nis is afgebroken. – Nog niet gepubliceerd.

Amersfoort, Coll. H. F. Wijnman, zonder inv. no.

- 4 Ajour-gietwerk. Lood-tin, h. 11 – b. 6,5 cm. 2e helft van de 14e eeuw. – Vroeger Keulen, Schnütgen-Museum, in 1945 verloren gegaan. – „Spiegelteken“ met drie cirkels, waarvan de middelste leeg. – Op de onderste cirkel (met drie bewaard gebleven ogen) de vertoning van de Rok met een Maria Aquensis net als bij VIII 1, hoewel de proporties zeer ten gunste van de tronende Moeder Gods zijn gewijzigd. Op de bovenste cirkel een Vera-icoon. De flankerende torenarchitectuur beschadigd.

Bibl.: Witte, Geräte, 113 (aldaar bij vergissing in verband gebracht met de H. Rok van Argentueil). – Köster, Tilman, 62 s.

- 5 Klok met verscheidene afgietsels van pelgrimstekens, in 1450 door Tilman von Hachenburg gegoten; vroeger Evang. Pfarrkirche van Niederrossbach (Kreis Oberwesterwald), in 1912 gebarsten, sedert 1926 in het museum te Wiesbaden. H. van de klok 67, onderste diam. 79 cm. Inscriptie: + katerina · heissen · ich · alle bysse (gieterteken van Tilman) weder · wertrifen · ich m · cccc · 1. – Op de zijde van de klok 5 reliëf afgietsels, o.m. pelgrimstekens uit Einsiedeln (engelenwijding met rand-schrift), Thann in de Elzas (tronende St.-Theobald) en Aken. Het laatste een spiegelteken met drie cirkels, h. 10,5 – b. 5,7 cm, vergelijkbaar met VIII 4, maar hier de Madonna met een grote kroon en een staand kind. Op de lege middencirkel alle 6 tongen uitstekend bewaard gebleven.

Bibl.: Köster, Tilman, 62 s., 114 s. – Köster, Gutenberg, 292.

Wiesbaden, Städtisches Museum (slg. Nassauischer Altertümer), Inv. No. 1926/9.

- 6 Ajour-gietwerk (fragment, verschillende keren gebroken), met resten van ogen en tongen; aan de achterkant versterkingen. Lood-tin, h. 11,2 – b. 7,2 cm. Na 1400. – Gevonden bij opgravingen in het vroegere cisterciënzerklooster Alvastra (Zweden). – Driedelig type met schildvormig leeg middendeel. Op de onderste cirkel zittende Madonna met Kind, geflankeerd door St.-Catharina en door een tweede, slechts fragmentarisch bewaard gebleven vrouwelijke heilige. Op het bovenste gedeelte onder een kielboog het over een stang hangende Maria-gewaad, zonder bijfiguren. De flankerende torentjes afgebroken. – Stockholm, Statens Historiska Museum, inv. no. 17033:3.

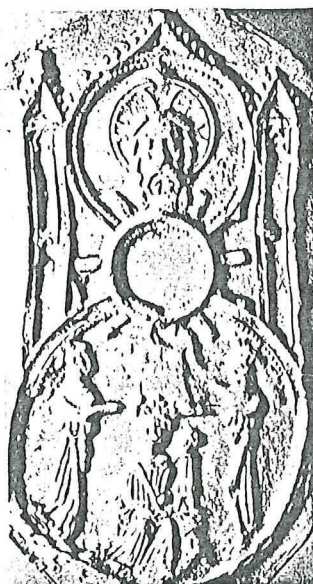
Bibl.: Cat. Reliker, No. 83. – Rydbeck, Alvastra, 294 ss.

- 7 Ajour-gietwerk (fragment). Lood-tin, h. 6,7 – b. 6,5 cm. Na 1400. – Gevonden op Burg Hohenbaden in de buurt van Baden-Baden in het puin nabij de vroegere burchtkapel. – Bovengedeelte van een teken van dezelfde formele opbouw als VIII 6; de daar afgebroken torentjes evenals de bekroning en de lege schildvormige middenomlijsting met drie tongen zijn echter uitstekend bewaard gebleven.

Bibl.: O. Linde, Fundberichte: Badische Heimat 1, 1914, 106 ss. – Idem, Ein Aacheener und Einsiedler Pilgerzeichen und zwei andere Bleigusstücke: Die Denkmalspflege 11, 1913, 118s.

Karlsruhe, Badisches Landesmuseum, Inv. No. C 9602.

- 8 Afgietsel op klok in de Kath. Pfarrkirche Rotenhain (Kreis Oberwesterwald), niet gedateerd en gemerkt. Ca 1450. – Voorbeeld: ajour-gietwerk, h. 13,3 – b. 7,4 cm, met vier ogen. 1e helft van de 15e eeuw. – Driedelig teken van hetzelfde type als VIII 6; echter met andere inhoud. Op de onderste cirkel een figuur ten halven lijve van een Madonna in de stralenkrans, in het bovenste gedeelte een Vera-icoon. – Qua stijl vertoont het stuk duidelijk westerse invloed. – Nog niet gepubliceerd.

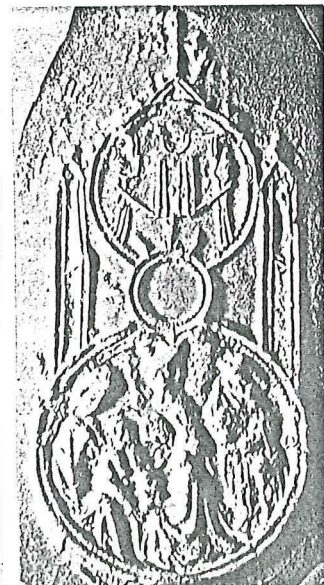
5

8

9

13

10

- 9 Afgietsel op klok in de Evang. Pfarrkirche Grossenlinden (Kreis Giessen), in 1476 door Tilman v. Hachenburg gegoten. – Voorbeeld: ajour-gietwerk, h. 12,9 – b. 6,5 cm. – Spiegelteken met drie cirkels, middelgrote uitvoering. Op de onderste cirkel een Bewening van Christus (met vier figuren), op de bovenste de vertoning van de Rok volgens Akense ritus. Op de gedeeltelijk beschadigde, lege middenomlijsting nog drie tongen; op de onderste cirkel resten van twee ogen. De twee bovenste cirkels geflankeerd door slanke, van driepassen voorziene torentjes.

Bibl.: Köster, Tilman 67, 152 s.

- 10 Afgietsels van o.m. 5 pelgrimstekens uit het Rijn-Maasland op de vroegere klok van Hablingbo (Gotland, Zweden), in 1483 gegoten. – Klok in 1912 na het uitsnijden van de beeldstroken gesmolten; uitgesneden stuk met vijf naast elkaar afgegoten pelgrimstekens uit Aken, Keulen [VIII 27, 28], Maastricht [VIII 37] en Neuss [VIII 44], thans in Stockholm. – Voorbeeld van het Akense teken: ajour-gietwerk, h. 9,5 – b. 5,3 cm. Spiegelteken met drie cirkels, kleine uitvoering, een zelfde formele opbouw en een zelfde inhoud als VIII 9, echter ander iconografisch type van de Bewening (met drie figuren). – 2 van 4 ogen bewaard.

Bibl.: Rydbeck, Alvastra, 300. – Amark, Kyrkklockor, 172 s. – Idem, Pilgrimsmärken, 21 ss., 29 ss., 33 ss.

Stockholm, Statens Historiska Museum, Inv. No. 14683:1.

- 11 Afgietsel op klok in de Evang. Pfarrkirche Breithardt (Kreiss Untertaunus), gegoten door Tilman von Hachenburg in 1464. – Voorbeeld: ajour-gietwerk, h. 15,8 – b. 8,7 cm. – Spiegelteken met drie cirkels met een zelfde formele opbouw als VIII 9 en 10, grote uitvoering, twee ogen bewaard gebleven. – In de onderste cirkel zittende Madonna met kind geflankeerd door twee engelen, waarvan de ene de wereldbol, de andere een leliescepter vasthoudt. In de bovenste cirkel het tonen van de Rok volgens Akense ritus.

Bibl.: Köster, Tilman, 63 s., 139 ss. – Köster, Gutenberg. 291.

- 12 Pelgrimshoorn, steengoed, L. 23,5 cm. Langerwehe, Raeren? 15e eeuw. – Licht gebogen hoorn uit donkergrijze fijnkorrelige klei; aan het uiterste einde roodbruin glanzende laemglazuur, gedeeltelijk met blaasjes. Twee ogen voor het vastmaken van een riem aan de bovenkant. – Het gebruik van dergelijke hoornen is behalve voor Aken ook voor Maastricht, Keulen, Kornelimünster en Düren bewezen.

Bibl.: Kat. d. Kunstgewerbemuseums Köln IV: Steinzeug, Köln 1971, No. 123. – Om-trent Akense hoornen: Schiffers, 156 ss., 255 s. – J. Schwarz, Aachen- oder Wetterhörn: Westdeutsche Zs. f. Volkskunde 32, 1935, Anhang 1 ss.

K. K.

Keulen, Kunstgewerbemuseum, Inv. No. E 2775.

VOOR AKEN EN KEULEN GEMEENSCHAPPELIJK GEBRUIKTE TEKENS

- 13 Afgietsel op klok in de Evang. Pfarrkirche Alpenrod (Kreis Oberwesterwald), gegoten door Johann von Andernach in 1488. – Voorbeeld: ajour-gietwerk, h. 10,5 – b. 5,1 cm. Midden van de 15e eeuw. – Spiegelteken met drie cirkels met een zelfde formele opbouw als VIII 9-11; kleine uitvoering. – In de onderste cirkel de Aanbidding der Koningen (volgens Kehrer „Französischer Schauspieltypus“), in de bovenste cirkel het tonen van de Rok volgens Akense ritus. Op de uitstekend afgebeelde middencirkel nog vier tongen.

Bibl.: Köster, Tilman, 69, 163 s. – Meyer-Wurbach, No. 14.

- 14 Ajour-gietwerk (fragment). Lood-tin, diam. 3,7 cm. 15e eeuw. – Bij Bremen uit de Wezer gebaggerd. – Gedeeltelijk afgebroken cirkelvormige omlijsting met drie bewaard gebleven ogen, daarin Aanbidding der Koningen („Französischer Schauspieltypus“). – Blijkbaar een fragment van een met VIII 13 verwant spiegelteken, maar nog kleiner; boven het bovenste rechteroog nog de plaats waar vroeger het rechter zijtorentje bevestigd was.

Bibl.: Dettmann, No. 8. – Köster, Tilman, 69.

K. K.

Bremen, Focke-Museum, Inv. No. F. M. 72,27.

VOOR AKEN, MAASTRICHT EN KORNELIMÜNSTER GEMEENSCHAPPELIJK GEBRUIKTE DEVOTIONALIA

- 15 Pelgrimfles, steengoed, h. 17,1 cm. diam. 14,0 cm. Raeren, begin van de 16e eeuw. – Donkergrauwe scherven met geelachtige glazuur, met twee oogjes aan de schouder en twee voeten met gaatjes voor het doortrekken van een snoer. – Voorkant: een engel presenteert het over een stang uitgespreide Akense Maria-gewaad; aan de beide uiteinden van de stang hangen de luiers van Christus. Daaronder schild met het Akense wapen (rijksadelaar met twee hoofden). Randschrift: *coept 1 fles van aken ter spoot en hout d(aar) In heylh(v) vwater tes god* („Koopt spoedig een fles uit Aken en bewaart daarin heilig water, dat is goed“). – Achterkant: twee heiligenbusten, links: St.-Cornelius met tiara, kruis staf en hoorn, daaronder wapenschild met hoorn; rechts: St.-Servaas met sleutel, kromstaf, boek en het wapen van de stad Maastricht (ster met vijf stralen). Tussen de twee busten verdere Maastrichtse relikwieën (kelk, pateen, schijf met kruis). – Haast eenzelfde fles in Londen, British Museum.

Bibl.: Schiffers, 151 ss. – R. Fritz, Eine spätgotische Pilgerflasche zur Aachen-Heiligtumsfahrt: Aachener Kunstblätter 22, 1961, 74 ss. – H. Hellebrandt, Aachen-Heiligtumsfahrt: Aachener Kunstblätter 22, 1961, 74 ss. – H. Hellebrandt, Aachen-Heiligtumsfahrt: Aachener Kunstblätter 22, 1961, 74 ss. (dateert beide flessen in de 17e eeuw!).

Schloss Cappenberg, Mus. f. Kunst- und Kulturgeschichte Dortmund, Inv. No. C 5442.

K. K.

15

15

VIII 16—28 KEULSE PELGRIMSTEKENS

De beide belangrijkste doelen van de bedevaarten naar Keulen waren de in 1164 van Milaan naar Keulen overgebrachte relikwieën van de Drie Koningen en die van de Maagden van de H. Ursula, wier verering eveneens in de 12e eeuw een hoogtepunt bereikte.

Van de Keulse Driekoningentekens zijn tot nog toe 13 originele, meestal fragmentarische stukken en 25 afgietsels op klokken en metalen doopvonten bekend. Ze moeten in 12 verschillende types worden verdeeld, waarvan de oudste nog uit het einde van de 12e eeuw dateren. Buitengewoon goed door originele stukken gedocumenteerd is de oudste vormenschat: een horizontaal-rechthoekige plaquette met een gedeeltelijk opengewerkte architectuuroopbouw met drie gevels of drie torens zoals met vier ogen aan de zijanten. Afgebeeld is de tronende Moeder Gods met het Kind, voor wie de Drie Koningen met hun gaven, steeds uit dezelfde richting komend, in de antieke vorm van de hulding, d.w.z. rechtopstaand (volgens Kehrer het „hellenistisch type“) [VIII 16-19]. Op jongere varianten buigt de voorste koning de knie, terwijl de tweede op de ster wijst (volgens Kehrer „Französischer Schauspieltypus“). De torenarchitectuur dragende, oorspronkelijk rechthoekige bovenste afsluiting van het beeldvlak gaat, de algemene wisseling van de stijl volgend, 't eerst naar rondbogige [VIII 20], vervolgens naar spitsbogige, van gotisch traceerwerk voorziene vormen [VIII 21] over. De in de oudste tekens op het middelste gevelveld geplaatste, gevleugelde buste van de sterrenengel wordt door het gelaat van Christus vervangen.

Een in de 14e eeuw opkomend type verplaatste de scène met de Aanbidding naar de nu van ruimere vakken voorziene gevelzone, terwijl in het onderste beeldvlak de Drie Koningen te paard zittend voorgesteld zijn (Meyer-Wurmbach, No. 17-20). Een mooi gotisch ajour-gietwerk [VIII 22] verenigt dan deze dubbel-scène in één ronde omlijsting. Vanaf nu hebben ronde vormen het overwicht.

Tegen het einde van de 14e eeuw komt een nieuw type op. Een aan de binnenkant van een vierpas voorziene ronde omlijsting toont frontaal naast elkaar de gekroonde reliekbusten van de Drie Koningen [VIII 23]. Bij een variant met torenarchitectuur bevindt zich tussen de twee bekroonde zijtorentjes nog een kleine, beeldvrije cirkel met tongen voor het vastmaken van een spiegeltje. Ook in Keulen, waar het tonen van de relikwieën in de latere middeleeuwen eveneens niet meer in de Dom maar vanaf een boven een zgn. „Blauwe Steen“ opgerichte hoge steiger gebeurde, zijn ten gevolge daarvan spiegeldevotionalia ontstaan. Op het voor deze ontwikkeling beslissende Akense voorbeeld verwijst het — Keulse en Akense beeldtypes verenigende — spiegelteken met een opbouw van drie cirkels, dat in de onderste cirkel de Aanbidding der Koningen, in de bovenste het tonen van de Rok volgens Akense ritus voorstelt [VIII 13, 14].

Voorbeelden van laat-middeleeuwse Keulse devotionalia met de Aanbidding der Koningen zijn een kleine, bracteaatvormige schijf [VIII 24] en de op een borduursel van een Vlaams getijdenboek uit het einde van de 15e eeuw afgebeelde penning met een randschrift [VIII 61]. Eveneens uit die tijd dateert de mooie Driekoningenhanger van verguld zilver in een omlijsting van takwerk [VIII 25].

Zeer geliefd lijkt een tot nog toe alleen maar van talrijke afgietsels op klokken bekend type te zijn geweest, dat de rijdende Drie Koningen en de Maagden van H. Ursula in één ronde omlijsting samen afbeeldt, die bovenaan meestal door drie kronen (Keuls wapen) versierd wordt (Meyer-Wurmbach, No. 16). Ook daarvan zijn varianten met torentjes *met* en *zonder* cirkel voor een spiegeltje [VIII 28].

Tot nog toe zijn alleen maar twee typen van zuivere Ursula-tekenen bekend. Het éne toont op een boven met een rondboog afsluitende plaquette de H. Ursula en haar Maagden op het schip [VIII 26], het andere onder een laat-gotische aedicula de haar Maagden met een mantel beschermende Madonna [VIII 27].

K. K.

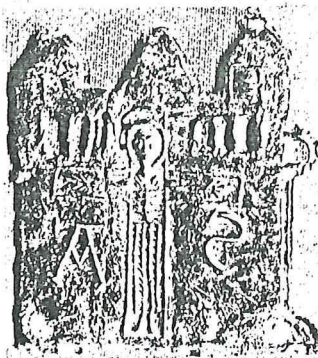
14

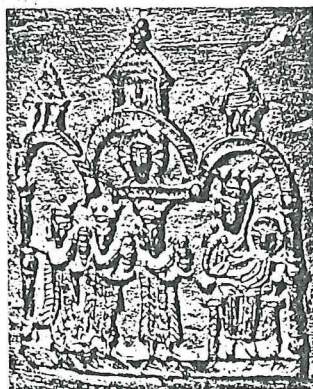
22

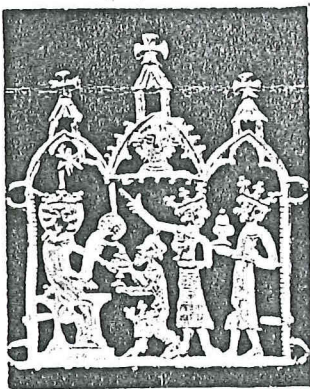
17

17

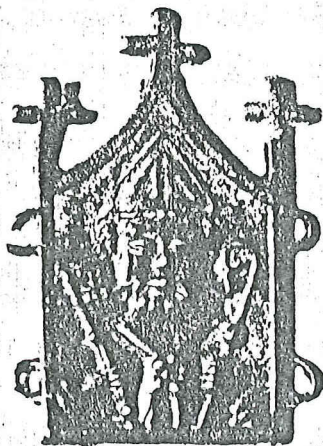
20

21

32

36

- 16 Tekens, met twee zijden. Zilver, h. 6 – b. 5,2 cm. Tweede helft van de 12e eeuw. – Gevonden in het oude stadsdeel van Maagdenburg. In de vindlaag van de 13e eeuw. – Horizontaal-rechthoekige plaquette met een gedeeltelijk opengevoerde architectuuroppbouw met drie gevels. Vier ogen aan de zijanten. – Voorkant: afbeelding der Koningen (hellenistisch type); in de middelste gevel daarenboven gevelgedeelte buste van de „sterrenengel“. – Achterkant: geometrische figuren (cirkels en kwartcirkels, diagonale lijnen en rasterpatroontjes).
- Bibl.: O. F. Gandert, Ein romantisches Pilgerzeichen aus dem mittelalterlichen Magdeburg: Frühe Burgen und Städte, Beiträge zur Burgen- und Stadtkernforschung, Berlin 1954, 173. – Meyer-Wurmbach, No. 1.
- Zentralinstitut f. Alte Geschichte und Archäologie d. Deutschen Akademie d. Wissenschaften zu Berlin, DDR; zonder inv. no.
- 17 Tekens, met twee zijden. Tin-lood, h. 5,3 – b. 4,8 cm. Tweede helft van de 12e eeuw. – Plaquette met opengewerkte architectuuroppbouw met drie gevels, met twee van oorspronkelijk vier ogen. – Formele oppbouw en voorstelling zoals VIII 16. – Achterkant: crucifix, geflankeerd door de letters A en
- Bibl.: Meyer-Wurmbach, No. 2.
- Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum, Inv. No. KG 1175.
- 18 Tekens. Tin-lood, h. 3,9 – b. 3 cm. Begin van de 14e eeuw. – Gevonden in de buurt van de oude kloosterkerk van Ribe (Jutland, Denemarken). – Formele oppbouw en inhoud overeenkomstig VIII 16 en 17, maar zonder de buste van de engel. Het kind – niet Jozef – staat hier naast Maria op een soort taboeret.
- Bibl.: Meyer-Wurmbach, No. 3.
- Kopenhagen, Nationalmuseet, Inv. No. D 7744.
- 19 Tekens (fragment). Tin-lood, h. 3 – b. 3,5 cm. 14e eeuw. – Gevonden in de buurt bij Bremen. Formele oppbouw en inhoud overeenkomstig VIII 16-18, maar hier zijn de bovenste architectuuroppbouw en de ogen op kleine resten na afgebroken.
- Bibl.: Grohne, No. 7. – Meyer-Wurmbach, No. 4.
- Bremen, Focke-Museum, Inv. No. F.M. 72, 31.
- 20 Afgietsel op bronzen doopvont voor de kerk van Embsen (Kreis Lüneburg), nog niet gemerkt. Einde van de 14e eeuw. – Tot 1856 in Embsen, sindsdien in Parijs, Musée de Cluny, Inv. No. 2522. – Onder 16, ten dele herhaaldelijk voorkomende reliëfvoorstellingen op de zijde, afgietsel van een Keuls pelgrimsteken. – Voorbeeld: ajour-gietwerk, h. 7,5 – b. 6,9 cm, 14e eeuw. – In het naar boven met een door drie torentjes bekroonde rondboog afsluitende beeldvlak, de Aanbidding der Koningen (hellenistisch type); in het afgebeelde middelste hoogvlak een Vera-icoon. – Nog niet gepubliceerd.
- 21 Ajour-gietwerk. Tin-lood, h. 7,9 – b. 6,9 cm. Ca 1400. – Gevonden in de Waal bij Nijmegen. – Beeldvlak boven met door torentjes bekroonde, binnen met spitsbogen in tracerwerk afsluitend. Daarin Aanbidding der Koningen („Französischer Schauspieltypus“) met grote ster boven het hoofd van Maria. In de afgebeelde middelste spitsboog een Vera-icoon.
- Bibl.: G. de Werd, Een Keuls pelgrimsteken uit de Waal: Numaga 18, 1971, 220 ss.
- Nijmegen, Gemeente-Museum, zonder inv. no.
- 22 Ajour-gietwerk, rond. Lood-tin, diam. 6,1 cm, met ca. 1 mm brede versterkingen op de achterkant, 14e eeuw. – Gevonden in de oude haven van Kalmar (Zuid-Scandinavien). – In het beeldvlak drie gevelvormige, van tracerwerk voorziene, van elkaar gescheiden nissen. In de middelste de Madonna, in de twee flankerende twee keer de HH. Drie Koningen: rechts naderen ze te voet, links rijden ze op hun paarden weg. In een apart vak beneden een draak als suppedaneum. – Stockholm, Statens Historiska Museum, Inv. No. 21144:625.
- Bibl.: Cat. Reliker, No. 81. – M. Rydbeck, Ein Detail im Pilgerwesenpuzzle: Festschrift für Erich Meyer, Hamburg 1959, 124 s. – Meyer-Wurmbach, No. 5.
- 23 Afgietsel op klok, door Johannes Reborch in 1399 gegoten, vroeger in de Lübeckse Katharinenkirche. – Voorbeeld: ajour-gietwerk, diam. 4,8 cm. – In een ronde omlijsting een vierpas, daarin frontaal naast elkaar de bustes van de Drie Koningen. Ogen hier binnen de omlijsting in de twee bovenste zwikken van de vierpas. – Klok thans in het St.-Annen-Museum, Lübeck.
- Bibl.: Th. Hach, Lübecker Glockenkunde, Lübeck 1913, 43. – Meyer-Wurmbach, No. 7.
- 24 Bracteaatvormig teken, rond. Zilver, verguld, diam. 2,8 cm, Tweede helft van de 15e eeuw. – In het beeldvlak Aanbidding der Koningen („Französischer Schauspieltypus“) met accentuering van de verschillende leeftijden. – Nabij de rand vier kleine gaten voor het vastmaken.
- Bibl.: Meyer-Wurmbach, No. 21.
- Keulen, Stadtmuseum, zonder inv. no.
- 25 Bedevaartshanger met oog en ring. Zilver verguld, h. 3,7 – b. 2,7 cm. Duits, 15e eeuw. – Reliëf met uitgesneden grond. Binnen de omlijsting met takwerk „Aanbidding der Koningen („Französischer Schauspieltypus“), daarenboven grote ster en in de rand lege spreekband.
- Bibl.: Kat. Die Sammlung Clemens, Köln 1963, No. 424. – Meyer-Wurmbach, No. 11.
- K. K. Keulen, Kunstgewerbemuseum (Sammlung Clemens), Inv. No. G 898

KEULSE URSULATEKENS

- 26 Plaqueette (fragment). Lood-tin, h. 4,4 – b. 3,9 cm. – Gevonden in de Wezer bij Bremen. – Sterk beschadigde, verticaal-rechthoekige, boven met een rondboog afsluitende plaqueette; van vier ogen is een bewaard gebleven. – Afgebeeld zijn: rechts een schip met een hoge mast met een wimpel eraan en de Maagden van de H. Ursula (alleen maar vijf hoofden zijn dicht bij elkaar te herkennen), links een onduidelijk figuur.

Bibl.: Grohne, No. 6 (met onjuiste interpretatie). – Dettmann, No. 8.

Bremen, Focke-Museum, Inv. No. F.M. 72, 27.

- 27 Afgietsel op een uitgesneden stuk van een klok, Hablingbo in 1483 [cf. VIII 10]. – Voorbeeld: ajour-gietwerk, h. 8,2 – b. 4,6 cm. – In een verticaal-rechthoekige, boven met een kielboog afsluitende omlijsting is onder een bogenarchitectuur de met een mantel haar Maagden beschermende Ursula met een martelaarspalm en twee pijlen te zien; onder haar wijd uitgespreide mantel rechts en links telkens drie staande Maagden.

Bibl.: Amark, Kyrkklockor, 172 s. – Pilgrimsmärken, 29 ss.

K. K.

GECOMBINEERD KEULS TEKEN MET DE HEILIGE DRIE KONINGEN EN DE MAAGDEN VAN DE H. URSULA

- 28 Afgietsel op een uitgesneden stuk van een klok, Hablingbo in 1483 [cf. VIII 10 en 27]. – Voorbeeld: ajour-gietwerk, h. 9,5 – b. 5,9 cm. – Spiegelteken volgens „Akens” type met twee cirkels. De onderste cirkel (met twee van oorspronkelijk vier ogen) door een gewelfde horizontale middellijn verdeeld; in het bovenste deel van de cirkel de Drie Koningen rijdend, in het onderste het schip met de Maagden van de H. Ursula. Boven de cirkel architectuuroppbouw met drie torentjes met een ingewerkte lege cirkelvormige omlijsting (met een bewaard gebleven tong) voor een spiegelte; in het bekronende middentorentje daarboven staande Moeder Gods met kind.

Bibl.: Rydbeck, Alvastra, 300. – Amark, Kyrkklockor, 172 s. – Idem, Pilgrimsmärken, 29 ss.

K. K.

VIII 29—41 MAASTRICHTSE PELGRIMSTEKENS

De middeleeuwse pelgrimstekens uit Maastricht beelden allemaal St.-Servaas in bisschoppelijk ornaat met de bisschopsstaf op de ene en de sleutel op de andere zijde af. Vaak komt als suppedaneum de door hem gedode draak voor, een enkele maal ook een ster met vijf stralen, het wapen van de stad Maastricht. In 't geheel zijn ons 7 originele Servaas-tekens en op zijn minst 38 afgietsels op klokken en doopvonten bekend, bovendien één in een tinnen kan; ze maken deel uit van 10 verschillende groepen van types.

De oudste vorm wordt overgeleverd door twee originele Servaastekens uit de 13e eeuw; beide zijn fragmenten [VIII 29, 30]. Pas getuigenissen op klokken uit Duitsland en Noorwegen tonen ons dit teken type volledig. De *grote heer van Tricht* (zo Hendrik van Veldeke) staat bekleed met alba en kazuifel en met mijter op de draak, die hij de schuin voor de lichaam gehouden staf in de geopende muil stoot. Met de andere hand houdt hij de grote sleutel vast, waarvan de reusachtige baard vaak bij vergissing voor een boek werd gehouden.

Een later ajour-gietwerk plaatst dit oudere type zonder omlijsting in een naar boven gevelvormig afsluitende, van een driepas en van torentjes voorziene aedicula met vier ogen aan de kanten. Ook dit type is slechts als afgietsel op 14e-eeuwse klokken volledig overgeleverd [VIII 32]; een in Noorwegen gevonden origineel is helaas naar een fragment [VIII 31]. Anders dan bij het oudere type stoot hier de heilige zijn kromstaf verticaal in de muil van het ondiep.

De in 1403 door hertog Hendrik van Beieren aan de Maastrichtse kerk geschonken kostbare Servaas-buste was al spoedig de aanleiding voor het vervaardigen van een reeks tekens, waarop deze reliekbuste is afgebeeld. Een reeds in 1418 op een Zweeds metalen doopvont [VIII 39] voorkomend en tot het einde van de 15e eeuw op talrijke klokken herhaald type [VIII 40] toont de door twee kleine engeltjes met grote, omhooggehouden vleugelparen geflankeerde buste, deels boven een draak als suppedaneum, deels zonder draak. Een engel houdt de kromstaf, de andere de sleutel.

Bij een type van haast identieke formele opbouw zijn de engelen vervangen door de beide Maastrichtse bisschoppen Monulphus en Gundulfus, wier reliekwieën elk jaar op 16 juli (hun feestdag) te Maastricht werden getoond. Hier dragen de beide bisschoppen de attributen van Servaas: staf en sleutel. Het type is alleen maar op klokken bewaard gebleven.

Uit de afbeeldingen van de buste ontwikkelt zich tegen het einde van de 15e eeuw een groep van vormen, waarop Servaas in een borstbeeld zonder bijfiguren is afgebeeld. Hier houdt hij zelf sleutel en bisschopsstaf in zijn handen. Dit type en alle reeds behandelde vormen met de reliekbuste hebben drie ogen voor het vastmaken: twee aan weerskanten van de onderste lijst resp. onder de flankerende figuren, de derde boven aan de spits van de mijter van Servaas. Behalve de vormen zonder omlijsting komt de buste alleen ook voor op ajour-gietwerken in ronde omlijstingen en op van boven gevelvormig afsluitende plaqueettes, deels zonder [VIII 37], deels met bekronende kruisen en met vier ogen [VIII 36]; ten slotte als hanger met slechts één oog bovenaan [VIII 38].

Een Servaasteken, dat als medaillon op de bodem van een 15e-eeuwse tinnen kan is aangebracht [VIII 41], toont de buste van de heilige met de beide — bisschopsstaf en sleutel vasthoudende — engelen én met de draak als suppedaneum, bovendien de ster met vijf stralen. Een overeenkomstig type, hoewel zonder flankerende engelen, is ons van een geschilderde collectie bedevaartsdevotionalia in het randwerk van een Vlaams getijdenboek [VIII 61] bekend.

Pas op latere plaqueettes heeft men — zoals op de oude Servaastekens — de heilige weer als figuur ten voeten uit afgebeeld [VIII 33, 34].

Hoewel ook in Maastricht vanaf de 14e eeuw de reliekwieën voor een deel buiten, vanuit een dwerggalerij van de St.-Servaaskerk, getoond werden, zijn tot nog toe geen Maastrichtse „spiegeltekens” bekend. K. K.

- 29 Bas-gietwerk (fragment), tin-lood, h. 8,5 – b. 3,8 cm. 13e eeuw. – Gevonden in de kerk van Gothem (Golland, Zweden). – St.-Servaas in bisschoppelijk ornaat met mijter, links een sleutel met monumentale baard, rechts de kromstaf schuin voor het lichaam houdend, het einde daarvan een (hier afgebroken) draak in de muil stotend. – Dit type kennen we volledig alleen maar van klokken, twee Noorse (Hol, Ulensvang) en twee Hessische (Oberweimar en Warzenbach) uit de 14e eeuw. – Het teken uit Gothem thans in Stockholm, Statens Historiska Museum, Inv. No. 24415.

Bibl.: Cat. Reliker, No. 101. – M. Rydbeck, Pilgrimsmärken: Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder 13, Kobenhavn 1968, col. 316 (aldaar bij vergissing als St.-Nicolaas geïdentificeerd). – R. Hauglid, Pilgrimsmarker, 64 ss. – P. Platou, Vare kirkeklokke, Oslo 1943, 16 s. (aldaar bij vergissing als St.-Adelphus aangeduid).

- 30 Bas-gietwerk (fragment), tin-lood, h. 8,8 – b. 4,3 cm. Ca. 1300. – Hetzelfde type als VIII 29, eveneens met afgebroken draak. Verschillen in de details van het gewaad, b.v. de vierkante parure beneden aan de alba, wijzen op een later ontstaan dan VIII 29. – Vroeger Keulen, Kunstgewerbemuseum (in 1945 verloren gegaan). – Nog niet gepubliceerd.

- 31 Ajour-gietwerk (fragment), tin-lood, h. 6,3 – b. 5,3 cm. Na 1300. – Vondst uit een graf bij de kloosterruïne Selje (Noorwegen). – In een verticaal-rechthoekige, beneden ten dele beschadigde en boven ontbrekende omlijsting staat de H. Servaas (hoofd afgebroken) met kromstaf en grote sleutel op de draak. Van de oorspronkelijke vier ogen zijn er twee bewaard gebleven.

Bibl.: P. Fett, Bergens museums tidvekt av oldsaker 1938: Bergens Museums Ar-bok 1938, no. 56. – Hauglid, pilegrimsferd, 123. – Idem, Pilegrimsmerker, 64.

Bergen, Historisk Museum, Universitetet i Bergen, Inv. No. 9025

- 32 Afgietsel (gedeformeerd) op klok in de Pfarrkirche Liederstedt (Kreis Querfurt), zonder inscriptie, gegoten in de 1e helft van de 14e eeuw. – Voorbeeld: ajour-gietwerk, h. 5,9 – b. 5,3 cm. Na 1300. – Onder verticaal-rechthoekige, gevelvormige, binnen van een driepas voorziene aedicula de H. Servaas, staande op de draak, met de linkerhand de grote sleutel, met de rechter de kromstaf vasthoudend. – Overeenkomstige, ten dele kleinere tekens van hetzelfde type op talrijke Middenduitse en op één Rijnlandse klok afgegoten, alle uit de 14e eeuw.

Bibl.: P. Liebeskind II, 119.

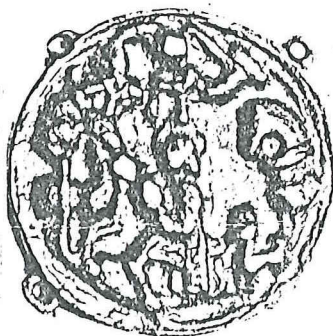
29

43

50

56

52

- 33 Plaquette (beschadigd). Tin-lood. Afmetingen niet vast te stellen. Naar men zegt 13e-eeuws (?). – Gevonden in 1922 in rivierzand van de Kleine Wezer bij het Stefanstor te Bremen. – Verticaal-rechthoekige, bovenaan gevelvormig afsluitende plaquette. St.-Servaas met kromstaf en reusachtige sleutel met rastervormige baard. – Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe, zonder inv. no., niet meer terug te vinden.

Bibl.: Grohne, No. 2.

- 34 Plaquette (in het midden delen uitgebroken). Tin-lood, h. 2,8 – b. 1,9 cm. Ca. 1400. – Gevonden onder het koorgestoelte van de nonntribune in de kloosterkerk te Wienhausen. – Verticaal-rechthoekige plaquette, bovenaan met een half rond afsluitend, met twee van oorspronkelijk vier ogen. – St.-Servaas in bisschoppelijk ornaat met lage mijter, op de draak staande, die hij de schuin voor het lichaam gehouden bisschopsstaf in de muil stoot. Met de rechterhand houdt hij een grote sleutel vast. – Nog niet gepubliceerd.

Kloster Wienhausen bij Celle

- 35 Afgietsel op klok in de Kath. Pfarrkirche Hönningen (Kreis Arhrweiler), in 1485 te Andernach gegoten. Op de zijde afgietsels van een Akens pelgrimsteken met drie cirkels en een Maastrichts pelgrimsteken. – Voorbeeld van het Maastrichtse teken: ajour-gietwerk, rond. 15e eeuw. – Borstbeeld van de H. Servaas met mijter, links de kromstaf, rechts de sleutel. – Nog niet gepubliceerd.

- 36 Plaquette. Lood-tin, h. 4,3 – b. 3 cm. 15e eeuw. – Verticaal-rechthoekige, bovenaan gevelvormige plaquette met drie bekronende kruisen. Drie ogen volledig, van het vierde de aanzet bewaard gebleven. – Borstbeeld van de H. Servaas met mijter en opvallende kinbaard met vijf haarstrengen. Met de handen kromstaf en sleutel sthoudend, waarvan curvatura resp. baard telkens naar binnen, naar het hoofd toe, wijzen. De sleutelgreep naar het voorbeeld van de Maastrichtse Servaas-sleutel gevormd.

Bibl.: Cat. Tentoonstelling van Oud Tin in het Museum Het Prinsenhof, 1950, No. 243.

Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen, Inv. No. 330.

- 37 Afgietsels op een uitgesneden stuk van een klok, Hablingbo, in 1483 [VIII 10]. – Voorbeeld: verticaal-rechthoekige, bovenaan gevelvormig gesloten plaquette, h. 8 – b. 4 cm, overeenkomstig VIII 36, maar zonder kruisen en ogen. – Borstbeeld van de H. Servaas zoals VIII 36.

Bibl.: Ugglas, 85, 111 n. 36. – Amark, Kyrkklockor, 172 s. – Idem, Pilgrimsmärken, 33s.

- 38 Plaquette (hanger). Tin-lood, h. 4 – b. 2 cm. 15e eeuw. – Verticaal-rechthoekige, bovenaan gevelvormig gesloten plaquette met 1 (beschadigd) oog aan de geveldspits. – Borstbeeld van de H. Servaas overeenkomstig VIII 36 en 37; met een merkwaardige knik in de kromstaf, om daardoor plaats te verkrijgen voor een kleine figuur (adorant?).

Bibl.: Stad Antwerpen, Oudheidkundige Musea: Vleeshuis. Cat. 9: Tin, Deuren Antwerpen 1959, No. 22.

Antwerpen, Museum Vleeshuis, Inv. No. 29.4.2 1/23

- 39 Afgietsel op bronzen doopvont in de kerk te Berghen (Västergötland, Zweden), in 1418 door Johan (Leenknecht?) en Hendrik gegoten. – Voorbeeld: bas-reliëf, h. 6,1 – b. 5,3 cm, met drie ronde ogen in driehoekspositie. – Servaas-buste, geflankeerd door twee engelen met omhoog gehouden vleugels. De linker engel stoot de kromstaf in de muil van de onderaan voor de buste liggende draak, de rechter engel houdt de sleutel vast.

Bibl.: Ugglas, 66 ss., 110 ss., 130 ss.

- 40 Afgietsel op klok in de Kath. Pfarrkirche Dattenberg (Kreis Neuwied), nog niet gemerkt, gegoten in 1469. – Voorbeeld: bas-reliëf, met drie ogen in driehoekspositie. – Servaas-buste met draak en flankerende engelen, overeenkomstig VIII 39. – Nog niet gepubliceerd.

- 41 Medaillon binnen op de bodem van een tinnen kan; h. van de kan 22 cm, diam. van de voet 12,5 cm. Ca. 1500. Op het medaillon Servaas-buste, geflankeerd door twee engelen, die sleutel en kromstaf vasthouden; daaronder de draak; bovendien ster met vijf stralen (wapen van de stad Maastricht).

Bibl.: Cat. Tentoonstelling Oud Tin [cf. VIII 36], No. 93. – B. Dubbe, Tin en tinnegie-ters in Nederland, Zeist 1965, 168.

Pas uit de 15e eeuw zijn ons pelgrimstekens met de voorstelling van de stadspatroon van Neuss, St.-Quirinus, bekend. Ze waren toen buitengewoon sterk verspreid, zoals — behalve drie bewaard gebleven originelen — meer dan 80 afgietsels op klokken duidelijk maken, die tussen Slowenië en Scandinavië werden gevonden. Dit is te verklaren doordat de bedevaarders blijkbaar ná bedevaarten naar de naburige grote bedevaartplaatsen bij voorkeur ook nog naar Neuss gingen.

De beide oudste, in het midden van de 15e eeuw dominerende typen uit Neuss stellen de heilige als ridder voor, staande op een randje, dat zijn naam vermeldt. Lanswimpel en schild zijn van het heraldisch embleem van de heilige — de 9 kogels — voorzien. Uit 24 afgietsels op klokken uit 8 decennia (1440-1520) en uit het voortdurende aanpassen van de kledij aan de wisselende mode blijkt een bijzondere voorkeur voor het grotere van de beide typen [VIII 42]. Het kleinere type, te herkennen aan de merkwaardige „uitvalspositie” van de heilige, was niet veel minder sterk verspreid; het bleef echter tot de tweede helft van de 15e eeuw beperkt. Daarvan bestaat er behalve een vaker voorkomende, naar links gerichte variëteit (16 afgietsels op klokken) een als het ware in spiegelbeeld naar rechts gerichte (5 afgietsels op klokken en 1 origineel, [cf. VIII 43]. Van een reeks verwante, maar minder vaak voorkomende typen van Quirinus-tekenen wordt alleen maar naar dat op de klok te Hablingbo afgegoten verwezen [VIII 44]. Alle tot nog toe behandelde vormen hebben drie ogen voor het vastmaken, twee onderaan de rand waarop de figuur staat, het derde boven aan de nimbus van de heilige.

In het laatste kwart van de 15e eeuw komt bovendien een kleine ronde vorm in twee varianten voor. Beide zijn door telkens een bewaard gebleven origineel en samen door 17 afgietsels op klokken (1489-1532) overgeleverd. Aangezien beide behalve het oude stadswapen van Neuss (het Keulse kruis) ook het aan de stad na de heldhaftige afweer van de Bourgondische belegeraars in 1475 door de keizer verleende wapen (de rijksadelaar met twee hoofden) tonen, is de tijd van hun ontstaan tot de jaren 1475-1489 te beperken. Ook hier wordt Quirinus als ridder met vaandellans, schild en de 9 kogels voorgesteld. Een kleine spreukband naast het hoofd van de heilige vermeldt op de ene variëteit zijn naam, op de andere nog een keer het reeds op wimpel en schild getoonde embleem met de negen kogels. Van beide varianten bestonden exemplaren met en zonder drie ogen aan de zijanten. Deze kleine Quirinus-munt heeft overigens een Neurenbergse schilder uit die tijd op een altaarvleugel afgebeeld, waarop de patroon van de pelgrims, St. Sebaldus, wordt voorgesteld. Op de rand van zijn pelgrimshoed draagt de heilige o.m. een pelgrimsteken uit Neuss van dit type [VIII 59].

Van bijzonder belang is een anders nergens na te wijzen type uit Neuss op een altaartafel van Derick Baegerts [VIII 60]. Hier komt, eveneens op de rand van een hoed van een pelgrim, tussen twee schelpen een teken uit Neuss voor, waarop St.-Quirinus met vaandellans en schild op een ajourgieterwerk in ovale omlijsting met vier ogen wordt afgebeeld; een vorm, die chronologisch tussen de oudere Quirinus-tekenen zonder omlijsting en de jongere pelgrimspenningen geplaatst moet worden.

K. K.

- 42 Afgietsel op klok in de Evang. Pfarrkirche Niederburg (Kreisl. St. Goar), in 1477 door Tilman von Hachenburg gegoten. – Voorbeeld: bas-reliëf, h. 9,8 – b. 4,8 cm. Ca. 1410-1430. – Groot type: Quirinus als ridder met lange mantel, vaandellans en schild. Op de rand, waarop de figuur staat de klein gotische boekschrift *S. Quirinus*. Van de drie ogen is slechts het bovenste bewaard gebleven.
Bibl.: Köster, Tilman, 80, 158. – Idem, Neuss I, 17 s.

- 43 Bas-reliëf, lood-tin met resten van verguldseel (?), h. 7,2 – b. 4,1 cm. – Op de achterkant versterkingen en een diagonaal raster. – 1e helft van de 15e eeuw. – Gevonden in de Rijn bij Keulen. – Kleinere type, naar rechts gerichte vorm: Quirinus als ridder met kort manteltje, vaandellans, zwaard en schild op de bovenarm. Op de rand onder de voeten in kleine gotische boekschrift: *S. Quirinus*. 3 ogen.
Bibl.: Köster, Tilman, 195. – Köster, Neuss II, 9, 15. – Kunstgewerbemuseum d. Stadt Köln, Kat. Zinn, Köln 1968, no. 61.

Keulen, Kunstgewerbemuseum, Inv. No. J II

- 44 Afgietsel op een uitgesneden stuk van een klok, Hablingbo, 1483 (VIII 10). – Voorbeeld: h. 7,3 – b. 4,2 cm. – Qua stijl en kledij een beetje „gemoderniseerde”, jongere variant van VIII 43, maar zonder manteltje en met het oudere wapen van Neuss op klein wapenschild aan zijn voeten.
Bibl.: Rydbeck, Rez. Köster, 211 ss. – Köster, Neuss II, 10.

- 45 Pelgrimsteken, rond, aan een zijde bewerkt. Lood-tin, diam. 2,8 cm. Achterkant glad. Na 1475. – Quirinus als ridder met vaandellans en schild, aan zijn voeten op twee kleine wapenschilden het oudere en het jongere stadswapen van Neuss. Rechts van zijn hoofd een spreukband met in klein gotisch boekschrift *Quirin*. Op een smalle, in de vorm van een touw gedraaide omlijsting aan de buitenkant nog de aanzet van drie thans ontbrekende ogen in driehoekspositie.
Bibl.: Köster, Neuss I, 15, 25.

Wenen, Kunsthistorische Museum, Münzkabinett, Inv. No. 28809/1914 B

- 46 Pelgrimsteken, rond, aan een zijde bewerkt. Lood-tin, diam. 2,8 cm (dikte 1,5 mm). De voorzijde dun met een geelachtig metaal (messing, goud?) bedekt. Na 1475. – Variant van VIII 45 met de 9 kogels op de spreukband. – In plaats van de hier nooit voorkomende ogen 2 kleine boorgaten rechts en links nabij de zijkant.
Bibl.: Köster, Neuss II, 11, 14.

K. K.

Frankfort aan de Main, Sammlung Dr. Busso Peus

VIII 47—48 PELGRIMSTEKENS UIT KORNELIMÜNSTER

Pelgrimstekens uit Kornelimünster, een bedevaartplaats, die in aansluiting op de naburige grote bedevaartplaatsen, vooral Aken, bezocht werd, komen zoals die uit Neuss voor 't eerst in de 15e eeuw voor, zijn echter geenszins even sterk verspreid. De afgietsels op klokken, in totaal 11, alle uit de late 15e en vroege 16e eeuw, evenals enkele geschilderde Cornelius-medailles in het randwerk van Vlaamse getijdenboeken zijn beperkt tot het Rijnland en België. Slechts een enkel origineel is tot nog toe bekend.

De plaquettes uit Kornelimünster, waarvan de meeste rond en enkele rechthoekig met een gevelvormige afsluiting zijn, vertonen alle een zelfde type, dat blijkbaar door het voorbeeld van Maastrichtse Servaas-devotionalia uit deze tijd (VIII 35-37) is beïnvloed: een borstbeeld van St.-Cornelius met mijter, met de ene hand de kruis staf, met de andere een hoorn vasthoudend. Maar de mooie achthoekige plaquette in de geschilderde collectie van het getijdenboek voor Louis Quarre [VIII 61] stelt de heilige als figuur ten voeten uit voor, omgeven door een er omheen lopende langere inscriptie. Maar het is juist bij dit elegante stuk de vraag of het niet uit een andere, westelijker gelegen Corneliusbedevaartplaats afkomstig is.

K. K.

- 47 Plaquette, rond (onderste helft aanzienlijk beschadigd). Tin-lood, diam. 3 cm. 15e eeuw. – Borstbeeld van de H. Cornelius met tiara, met de handen kruis staf en grote hoorn vasthoudend.
Bibl.: Köster, Buchmalerei, No. 15.

Bremen, Focke-Museum, Inv. No. F. M. 72,29

- 48 Afgietsel op klok in de Kath. Pfarrkirche Leutesdorf (Kreis Neuwied), gegoten door Heinrich von Prüm in 1503. – Op de zijde een kleine fries van 3 dicht naast elkaar geplaatste, haast evengrote plaquettes, waarvan de middelste één van de vroegste getuigenissen van de St.-Annacultus te Düren voorstelt. – Voorbeeld van het Cornelius-teken rechts: verticaal-rechthoekige, bovenaan gevelvormig afgesloten plaquette, h. 7,3 – b. 4,9 cm. Borstbeeld van hetzelfde type als VIII 47, maar grover. – Nog niet gepubliceerd.

K. K.

VIII 49 PELGRIMSTEKENS UIT DÜSSELDORF

Het enige tot nog toe bekende pelgrimsteken uit Düsseldorf doet ons denken aan de in ca. 1390 opkomende en al spoedig met de zevenjaarlijkse Akense heiligdomsvaart verbonden bedevaart naar de relikwieën van de kloosterkerk van St.-Lambertus (die uit een Mariakapel voortgekomen is). Daarmee zouden ook de op het teken voorgestelde heiligen behalve Maria te verklaren zijn: de bisschop rechts is waarschijnlijk de H. Lambertus, de heilige links vermoedelijk de H. Apollinaris (die soms ook als Griekse bisschop zonder hoofddekseel met boek en knots voorgesteld is). De voorstelling van de Moeder Gods in het midden zou trouwens ook op de oudere bedevaart naar een reeds vanaf de 13e eeuw vereerd genadebeeld kunnen wijzen, dat zich in een kleine O.L.-Vrouwekapel *vor den portzen*, d.w.z. voor de O.L.-Vrouwepoort, bevond. In de onmiddellijke omgeving daarvan bevond zich ook een pelgrimsherberg. Deze bedevaart werd echter in de 15e eeuw, toen dit pelgrimsteken ontstond, al minder vaak ondernomen. Misschien mag men — zoals in het geval van sommige Keulse devotionalia — ook hier aan een gemeenschappelijk teken voor de twee bedevaartplaatsen te Düsseldorf denken.

K. K.

- 49 Ajour-gietwerk, op meerdere plaatsen gebroken. Lood-tin, h. 7,9 – b. 6,3 cm. 15e eeuw. – Brede, horizontaal-rechthoekige omlijsting met er omheen lopende inscriptie in klein laat-gotisch boekschrift: *· dit · is · dit · ceiken · van · duseldorpe · dar · unse vrowe · genedic ·*. – In het beeldvlak drie van gotisch traceerwerk voorziene gescheiden nissen. In de middelste staande Moeder Gods, links een heilige zonder hoofddekseel in lang gewaad met boek en knots (St. Apollinaris?), rechts heilige bisschop in ornaat met kromstaf en zwaard (St. Lambertus?). Daarboven architectonische opbouw met drie gevels voorzien van een spaandak, de nis in de middelste gevel is leeg. – Nog niet gepubliceerd.

K. K.

Kassel, Staatl. Kunstsammlungen, Inv. No. N.T. 80

VIII 50—54 PELGRIMSTEKENS UIT TRIER

Tot de 7 grootste Rijnlandse bedevaartplaatsen behoort tegen het einde van de 14e eeuw — behalve Keulen, Aken en Düsseldorf — ook St.-Matthias te Trier. Deze bedevaart wordt in haast alle middeleeuwse taxatielijsten voor boetebedevaarten uit het Nederlands-Belgische en het Noordfranse gebied vermeld; onder de door de Gentse schepenvank tussen 1350 en 1360 opgelegde meer dan 1000 strafbedevaarten staat Trier op de tweede plaats. De kerk van St.-Matthias met haar apostelrelikwieën en bisschopsgraven was tijdens de middeleeuwen te Trier het doel van de pelgrims; pas na de elevatie van de Heilige Rok in 1512 werd de Dom de belangrijkste bedevaartplaats van Trier.

Een klein rond teken met de apostel Matthias en een aanbeddende pelgrim is in 2 originele exemplaren [VIII 50, 51] en als afgietsel op Rijnlandse klokken tussen 1490 en 1535 bewaard gebleven; deels met vier, deels met drie, maar ook zonder ogen.

In de St.-Matthiaskerk werden behalve de apostel ook de eerste bisschoppen van Trier, de HH. Eucharius, Valerius en Maternus, vereerd. Hun verering, die ouder is dan de pas in de 12e eeuw — na de herontdekking van de Matthias-relikwieën in 1127 — opbloeiende devotie tot de apostel, bleef, hoewel minder sterk, bestaan. Dit blijkt o.m. uit een iconografisch opmerkelijk pelgrimsteken, waarop twee heiligen voorgesteld zijn, die op één paard zitten; voor met hellebaard de H. Matthias, achter hem een bisschop (vermoedelijk de H. Maternus) in vol ornaat met een model van een kerk in de hand. Behalve een fragmentarisch bewaard origineel [VIII 52] zijn ons van verschillende varianten van dit teken in totaal 9 afgietsels op klokken bekend, die uit de tijd vanaf de 14e tot in het midden van de 15e eeuw dateren, en die behalve in het Rijnlandse kerngebied tot naar Denemarken toe waren verspreid. — Op welke legende de merkwaardige voorstelling teruggaat, kon tot nog toe niet uitgemaakt worden.

K. K.

- 50 Ajour-gietwerk, rond. Lood-tin, diam. 3,5 cm. Ca. 1450. – Gevonden onder het koorgestoelte van een nonntribune in de kloosterkerk Wienhausen. – In een ronde omlijsting met vier ogen staande H. Matthias met hellebaard en boek, links aan zijn voeten knielend een kleine pelgrim met pelgrimsstaf op de schouder.

Bibl.: H. Appuhn und H. Grubenbecher, Kloster Wienhausen, Hamburg 1955, No. 78/79.

Klooster Wienhausen bij Celle

- 51 Ajour-gietwerk (fragment). Lood-tin, diam. 3,6 cm, tegenwoordige b. 2,6 cm. Ca. 1450 – Gevonden in de Wezer bij Bremen. – Lijkt sterk op VIII 50; maar het linker derde met hellebaard en adorant is thans afgebroken. Rechts beneden kleine rest van één van de oorspronkelijke vier ogen. – Nog niet gepubliceerd.

Bremen, Focke-Museum, Inv. No. F. 30

- 52 Ajour-gietwerk (ten dele beschadigd). Lood-tin, h. 5,7 – b. 5,5 cm. 14e eeuw. – Gevonden in Keulen. – Op een naar links gewend paard zit schrijlings de H. Matthias, achter hem in „amazonenzit“ een heilige bisschop (St.-Maternus?). Afgebroken zijn de voorste benen van het paard, de bovenste delen van de hellebaard en de bisschopsstaf, de linkerarm van de bisschop samen met het model van de kerk en de rand waarop de figuren staan, afgezien van kleine fragmenten met een bewaard gebleven oog rechts.

Bibl.: Kat. Germ. Nat.-Mus. Nürnberg. Die Werke plastischer Kunst, Nürnberg 1910, No. 180 (aldaar onjuiste hypothesen omtrent herkomst en datering: „Byzantijns, 13e eeuw“). – Köster, Tilman, 91 s.

Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum, Inv. No. Plo 398

- 53 Afgietsel op klok in de Evang. Pfarrkirche Hochelheim (Kreis Wetzlar), ongemerkt, gegoten in 1452. – Voorbeeld: ajour-gietwerk, h. 6,8 – b. 6,1 cm. – Variant van VIII 52 met naar rechts gewend paard; als geheel een ietwat onduidelijk, afgezien van het ontbrekende model van de kerk echter volledig afgietsel. – Nog niet gepubliceerd.

Bibl.: Köster, Tilman (Supplement), 87

- 54 Twee afgietsels op klok in de Kath. Pfarrkirche Lahr (Kreis Limburg), gegoten door Tilman von Hachenburg in 1477. – Voorbeelden: 2 verschillende ajour-gietwerken (een naar links gerichte en een naar rechts gerichte variant van hetzelfde type als VIII 52 en 53). De naar rechts gerichte (h. 7,3 – b. 6,4 cm) tot op de rand waarop de figuren staan, duidelijk, de naar links gerichte (h. 7,3 – b. 5,5 cm) onduidelijk en beelje beschadigd, op de rand waarop de figuren staan, resten van een niet te ontcijferen inscriptie.

Bibl.: Köster, Tilman, 91 s., 110. – Idem, Tilman (Supplement), 87.

K. K.

VIII 55—57 PELGRIMSTEKENS UIT SAINT-HUBERT

Legende en iconografie van deze heilige uit de 7e/8e eeuw zijn — merkwaardig laat — pas in de 15e eeuw ontstaan. Derhalve komen ook de oudst bekende Hubertus-devotionalia pas in deze eeuw voor. Reeds de vroegste tonen — evenals nagenoeg alle latere — de bekering van de H. Hubertus op de jacht, vermengd met elementen uit de legende van zijn bisschopswijding, b.v. de engel die de stola brengt.

Ajour-gietwerken uit de late 15e eeuw, die deze scène nog onder een gotische aedicula plaatsen, zijn alleen als afgietsels op klokken bewaard gebleven, die plaatselijk tot het Rijn-Maasland en tijdelijk tot het eerste kwart van de 16e eeuw beperkt blijven. Reeds tegen het einde van de 15e eeuw komen ook de eerste ronde, munt- resp. bracteaatvormige tekens voor, waarvan de mooiste exemplaren alleen nog maar in het geschilderde randwerk van Vlaamse getijdenboeken zijn overgeleverd (VIII 62, verder in het getijdenboek van de Coll. Calouste Gulbenkian, cf. Köster, Buchmalerei, 474 ss.). Het vroegste bewaard gebleven origineel, een pelgrimsmedaille van messing [VIII 56], is enkele decennia later te dateren en is van minder goede kwaliteit.

Als bijzonderheid moet vermeld worden dat de Hubertus-devotionalia in hoofdzaak niet op de bedevaartplaats Saint-Hubert zelf, maar door rondreizende colporteurs werden verkocht. Behalve een standbeeld van de heilige, dat ze de gelovigen lieten zien — ze werden derhalve in Lotharingen *montreurs de St-Hubert* genoemd — en een voorraad van, naar ze zelf vertelden, te Saint-Hubert gewijde resp. aangeraakte medailles voerden ze ook gietvormen met zich mee, waarmee ze hun voorraden van devotionalia onderweg aanvulden.

- 55 Afgietsel op klok in de kath. parochiekerk te Bocholt (provincie Limburg, België), gegoten door Heinrich von Prüm in 1522. — Voorbeeld: ajour-gietwerk, h. 7,2 – b. 5,3 cm. 15e eeuw. — Onder een aan de binnenkant van driepassen voorziene aedicula met twee gevels de „bekerings van de H. Hubertus“ op de jacht. De heilige te paard, op een grote jachthoorn blazend, onder het paard de honden; links het hert, daarboven engel met stola, rechts struikgewas, daarboven de hand van God. Op de rand waarop de figuren staan, resten van klein gotisch boekschrift. — Nog niet gepubliceerd.

- 56 Pelgrimsmedaille, rond. Messing, diam. 3,9 cm, achterkant glad. Begin van de 16e eeuw. — In grof reliëf de bekering van de H. Hubertus. De heilige knielt hier voor het hert; paard en hond staan achter hem. Boven engel met stola. Op de omlijsting nog drie van de oorspronkelijk vier rechthoekige ogen.

Bibl.: V. Tourneur, *Saint Hubert et la chasse: Chasse et Pêche* 38, 1920/21, 239 ss. — E. van Heurck, *Saint Hubert et son culte en Belgique: Bull. de la Société Vervétoise d'archéologie et d'histoire* 18, 1924/25, 267 ss.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Penningkabinet, Inv. No. D. W. 383.

- 57 Ruitvormig pelgrimsteken, met twee bewerkte zijden, tin, h. 3 – b. 2,5 cm. 15e eeuw. — Op de voorkant de H. Hubertus en inscriptie SC DDI, op de achterkant de H. Barbara.

Bibl.: Stad Antwerpen, Oudheidkundige Musea: Vleeshuis. Cat. 9: Tin, Deurne-Antwerpen 1959, No. 30.

Antwerpen, Museum Vleeshuis, Inv. No. 29. 4. 2 20/23.

K. K.

VIII 58 GIETVORM VOOR EEN BRUSSELS (?) PELGRIMSTEKEN

Nog veel zeldzamer dan originele pelgrimstekens zijn gietvormen bewaard gebleven, waarmee ze werden vervaardigd. Een mooie, haast onbeschadigde gietvorm uit de vroegere Verz. Frans Claes (Antwerpen) is van groot belang, omdat ze voor het vervaardigen

58

van tekens was bestemd, waarbij één vak — hier de onderste ronde omlijsting — zonder voorstellingen bleef. Daar werd later een, in een verder werkproces vervaardigd voorwerp — hoogstwaarschijnlijk een spiegel — ingevoegd.

Dat de Brusselse patrones, de H. Goedele, in het midden van de bovenste nis geplaatst is, maakt het aannemelijk, dat de met deze gietvorm vervaardigde spiegeltekens te Brussel, vermoedelijk in de St.-Goedele, werden verkocht.

K. K.

- 58 Gietvorm voor een „spiegelteken“. Leisteen, h. 14,5 – b. 8,2 cm, dikte 1,7 cm. 15e eeuw. — Het ingesneden teken heeft de afmetingen h. 8,8 – b. 6,2 cm. Het vertoont boven een smalle benedenrand een lege cirkelvormige omlijsting (diam. 3,7 cm) met zes tongen, blijkbaar voor het bevestigen van een spiegel, daarboven als bekroning een nisvormige opbouw met vier tongen voor een gekleurde achtergrond. In het midden van de nis staat de H. Goedele met een hoge kaars; een duivel probeert die uit te blazen, wat een engel hem belet. Links van Goedele haar peet, de H. Geertrui van Nijvel, met kromstaf, rechts de H. Cornelius met kruisstaf en hoorn. Op de benedenrand aan weerskanten van de omlijsting twee knielende adoranten (mannelijke en vrouwelijke pelgrim?). Aan het teken buiten drie ogen, één in het midden onder de benedenrand, twee aan de rand van de nis boven de twee flankerende heiligen. — Via drie in de gietvorm gesneden, naar de rand toe zich verenigende gietkanalen werd het gesmolten metaal toegevoerd; enkele ronde pasgaten voor het bevestigen van de afdekplaat.

Bibl.: J. de Beer, *Bedevaart- en pelgrimplaatjes: Gedenkboek Frans Claes*, Antwerpen 1932, 68. — L. Crick, *Un moule à enseignes de pèlerinage: Bull. des Musées royaux d'art et d'histoire, sér. 3 vol. 9, 1937, 4 s.*

K. K.

Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Inv. No. F 1194

VIII 59—62 GESCHILDERDE VOORSTELLINGEN
VAN PELGRIMSTEKENS

Zeer vaak zien wij pelgrimstekens op middeleeuwse schilderijen en sculpturen, waar ze pelgrimsheiligen, pelgrims en bedelaars kenmerken. Zeer vele van deze voorstellingen zijn — ondanks een meestal getrouwe weergave van karakteristieke vormen van pelgrimstekens, bijv. van een laat-gotische aedicula met ogen — in het figuurlijke detail onduidelijk of gefingeerd, dus niet precies te bepalen. In andere gevallen hebben de kunstenaars daarentegen tekens precies nagebootst, dikwijls zo exact, dat we vormen leren kennen, waar nóch origineel nóch afgietsels van bewaard zijn gebleven. Ze vormen onbekende schakels in een onvolledig overgeleverde reeks van types van pelgrimstekens van een zekere plaats [VIII 60], of ze beelden vormen volledig af, die in het origineel beschadigd of in het afgietsel op een klok om technische redenen alleen maar onvolledig bewaard zijn gebleven, zoals bijv. de spiegeldevotionalia [VIII 59].

Vooraf interessant zijn de in Vlaamse getijdenboeken omstreeks het einde van de 15e en het begin van de 16e eeuw in de marges vaker voorgestelde collecties. Ons zijn ongeveer 15 met meer dan 300 afzonderlijke tekens bekend. Deze geschilderde collecties met een, zoals begrijpelijk, groot aantal devotionalia uit het Rijn-Maasland vormen niet alleen een cultuurhistorisch belangrijk getuigenis voor de opkomende „museale“ interesse ook voor deze bescheiden voorwerpen, maar tegelijkertijd, doordat de „verluchters“ volmaakte imitatie en getrouwheid in het detail nastreefden, een zeer belangrijke bron voor de kennis van de devotionalia van deze tijd. K. K.

59

- 59 St.-Sebaldus als pelgrim met vier tekens op de rand van zijn pelgrimshoed. — Neurenbergse Meester, altaarluik met St. Georg en St. Sebaldus, van het hoogaltaar van de vroegere kloosterkerk van de Neurenbergse augustijner regulieren, geschilderd in 1487 (fragment). — Het fragment toont op de rand van de pelgrimshoed van de H. Sebaldus naast elkaar vier pelgrimstekens (van links naar rechts): 1) ajour-gietwerk met staande madonna onder aedicula met vier ogen aan de zijkanten; 2) „spiegelteken“ in gevelvormige omlijsting met vier ogen; beneden groot vak met ingevoegde ronde convexe spiegel, daarboven figuur ten halven lijve van de Madonna in de stralenkrans; 3) Romeins pelgrimsaandeken: op stof geschilderde Vera-icoon; 4) rond pelgrimsteken uit Neuss met St.-Quirinus, overeenkomstig VIII 45 en 46. De ajour-gietwerken 1) en 2) hebben een achtergrond en zijn op plankjes aangebracht. — Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum, Inv. No. Gm 142.

Bibl.: Kat. des Germ. Nationalmus. zu Nürnberg 2: Die Gemälde d. 13. — 16. Jh., Nürnberg 1936, No. 142. — Köster, Neuss II, 12. ö Idem, Neuss III, 41.

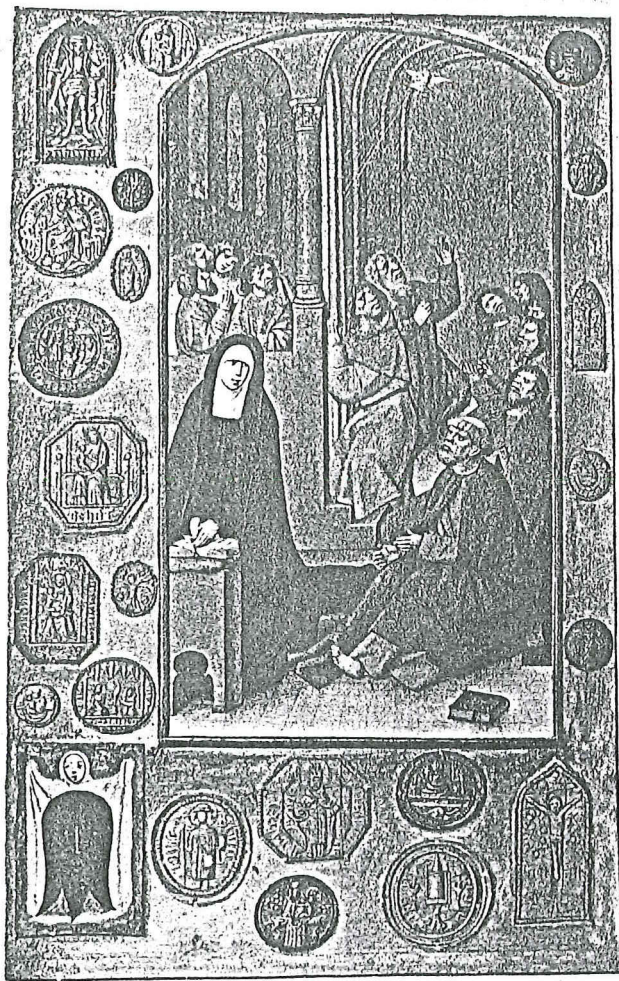
- 60 Pelgrim met pelgrimstekens uit Neuss aan de hoed. — Fragment van een retabel (burtenkant van een altaarluik) van Derick Baegert, de aalmoezenuideling van de zalige Gertrudis van Altenberg (?) voorstellend, geschilderd tussen 1485 en 1490. De zich in een groep van vijf om een aalmoes vragende kreupelen, bedelaars en pelgrims door zijn voorname verschijning van de overigen onderscheidende baardige pelgrim geheel rechts (portret van de schenker?) draagt op de rand van zijn pelgrimshoed, met aan weerszijden twee schelpen, een pelgrimsteken uit Neuss van een anders nergens overgeleverd type: een ajour-gietwerk, dat St.-Quirinus in een ovale omlijsting met vier ogen voorstelt. — Schloss Cappenberg, Museum für Kunst und Kulturgeschichte Dortmund, Inv. No. C 5030.

Bibl. Köster, Neuss III, 39 ss. — Kat. Dortmunder Kunstbesitz. Museum f. Kunst und Kulturgeschichte. Erwerbungen 1934-1958, Dortmund 1958, No. 6.

60

61 Geschilderde collectie van bedevaartmedailles in een getijdenboek voor Louis Quarré (Lat. en Frans). Perikament, h. 23,7 - b. 16,5 cm; 2 + 152 bl.; van de Meester van het Gebedenboek van Maximiliaan. Na 1488. - Fol. 21v. Miniatuur: uitstorting van de Heilige Geest. - Randwerk: op blauwgrijze achtergrond een geschilderde collectie van 14 gouden en 8 zilveren bedevaartmedailles. Daaronder: 3 bracteaatvormige penningen uit het Rijn-Maasland: 1) rond Keuls Driekoningenteken met randschrift; 2) achthoekig teken met St.-Cornelius en randschrift, onmiddellijk daarnaast; 3) rond Maastrichts pelgrimsteken met Servaas-buste. - Voorts o.m. medailles en pelgrimstekens uit Assé, Boulogne-sur-Mer, Chartres, Geel, Grammont, Hal, Rome, St-Josse-sur-Mer, Walsingham. - Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 311.

Bibl.: Köster, Buchmalerei, 465 ss. - O. Pächt and J. J. G. Alexander, Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library Oxford I, Oxford 1966, No. 362.

K. K.

Bibl.: *Åmark, Kyrkklockor* = M. Åmark, Sveriges medeltida Kyrkklockor, Stockholm 1960. - *Åmark, Pilgrimsmärken* = M. Åmark, Pilgrimsmärken på Svenska medeltidsklockor: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Antikvariskt Arkiv 28, 1965. 1-52. - *Cat. Reliker* = Reliker och Reliquarier från Svenska Kyrkor. Utställning Stockholm, Statens Historiska Museum, Stockholm 1951, 37-42. - *Dettmann* = G. Dettmann, Heimliche Altertümer geschichtlicher Zeit: Bremische Weihnachtsblätter, 1937, 4-9. - *Grohne* = E. Grohne, Bremische Boden- und Baggerfunde: Jahresschrift d. Focke-Museums, Bremen 1929, 93-102. - *Hauglid, Pilegrimsterd* = R. Hauglid, Pilegrimsterd og Pilegrimsmärke: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkens bevaring, Årsberetning for 1936-37, 117-126. - *Hauglid, Pilegrimsmärke* = R. Hauglid, Pilegrimsmärke på Kirkeklokker: ibd. Årsberetning for 1942, 61-72. - *Köster, Gutenberg* = K. Köster, Gutenbergs Aachener Heiltumsspiegel: das werck der bucher. Festschrift f. Horst Kliemann, Freiburg i. Br. 1956, 284-301. - *Köster, Tilman* = K. Köster, Meister Tilman von Hachenburg. Studien zum Werk eines mittelrheinischen Glockengießers d. 15. Jahrhunderts. Mit besonderer Berücksichtigung der als Glockenzier verwendeten mittelalterlichen Pilger- und Wallfahrtszeichen: Jb. d. Hessischen kirchengeschichtl. Vereinigung 8, 1957, 1 206. - *Köster, Tilman (Nachtr.)* = K. Köster, Neue Studien zu Meister Tilman von Hachenburg und seinen Glocken: Jb. der Hessischen kirchengeschichtl. Vereinigung 10, 1959, 77-91. - *Köster, Neuß I* = K. Köster, Neuer Pilgerzeichen und Wallfahrtsmedaillen: Neußer Jb. 1, 1956, 15-28. - *Köster, Neuß II* = K. Köster, St.-Quirinus-Wallfahrten und ihre Pilgerandenken: Neußer Jb. 5, 1960, 8-26. - *Köster, Neuß III* = K.

Köster, St.-Quirinus-Pilgerandenken. Ein unbekanntes Neußer Wallfahrtszeichen auf einer Altartafel Derick Baegerts: Neußer Jb. 7, 1962, 39-42. - *Köster, Studien* = K. Köster, Pilgerzeichen-Studien. Neue Beiträge zur Kenntnis eines mittelalterlichen Massenartikels und seiner Überlieferungsformen: Bibliotheca docet, Festgabe f. Carl Wehmer, Amsterdam 1963, 77-100. - *Köster, Buchmalerei* = K. Köster, Religiöse Medaillen und Wallfahrts-Devotionalien in der flämischen Buchmalerei des 15. und frühen 16. Jahrhunderts. Zur Kenntnis gemalter und wirklicher Kollektionen in spätmittelalterlichen Gebetbuch-Handschriften: Buch und Welt. Festschrift f. Gustav Hofmann, Wiesbaden 1965, 459-504. - *Liebeskind* = P. Liebeskind, Pilger- oder Wallfahrtszeichen auf Glocken I: Die Denkmalpflege 6, 1904, 53-55; II: ibd. 7, 1905, 117-120, 125-128. - *Meyer-Wurbach* = E. Meyer-Wurbach, Kölner «Zeichen» und «Pfennige» zu Ehren der Heiligen Drei Könige: Kölner Domblatt 1964, 205-292. - *Rydbeck, Alvastra* = M. Rydbeck, Ett Pilgrimsmärke från Alvastra och Gutenbergs «Aachener Heiltumsspiegel»: Fornvännen 52, 1957, 294-304. - *Rydbeck, Rez. Köster* = M. Rydbeck (Rezension v.) Kurt Köster, Meister Tilman v. Hachenburg: Fornvännen 53, 1958, 210-218, 224. - *Schiffers* = H. Schiffers, Kulturgeschichte der Aachener Heiligtumsfahrt, Köln 1930. - *Uggla* = Carl R. af Uggla, Till den medeltida bronsgjutningens historia i Sverige: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar 55, Antikvariska Studier I, Stockholm 1943, 61-141.

K. K.